

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLÂM HUKUKUNDA KOLAYLIK PRENSİBİ

Ülfet GÖRGÜLÜ

Danışman
Prof.Dr.Mehmet ŞENER

İZMİR
1995

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ	
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU	
YAZARIN	Merkezimizce Doldurulacaktır.
Soyadı : GÖRGÜLÜ	Kayıt No: 41371
Adı : Ülfet	
TEZİN ADI	
Türkçe : İslam Hukukunda Kolaylık Prensibi	
Yabancı Dil : The Principle of Easiness in Islamic Jurisprudence	
TEZİN TÜRÜ : Yüksek Lisans Doktora Doçentlik Tıpta Uzmanlık Sanatta Yeterlik	
☒ ☐ ☐ ☐ ☐	
TEZİN KABUL EDİLDİĞİ	
Üniversite	: Dokuz Eylül Üniversitesi
Fakülte	:
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Diğer Kuruluşlar	:
Tarih	: /4/1995
TEZ YAYINLANMIŞSA	
Yayınlayan	:
Basım Yeri	:
Basım Tarihi	:
ISBN	:
TEZ YÖNETİCİSİNİN	
Soyadı, Adı	: ŞENER, Mehmet
Ünvanı	: Prof.Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL : Türkçe	TEZİN SAYFA SAYISI : 126
TEZİN KONUSU (KONULARI) 1- Yüsr Kavramı 2- İslam Hukukunda Kolaylık Prensibinin Yeri 3- Kolaylık Prensibinin İbadetlere, Muamelelere ve Cezalara Yansıması	
TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELEER: 1- Yüsr 2- Ref'u'l-harac 3- 4- 5- <u>Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız</u>	
İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELEER: (Konunuzla ilgili yabancı indeks, abstrak ve thasaurus'ları kullanınız. 1- Easiness 2- 3- 4- 5- <u>Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.</u>	
1-Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum. ☐ 2-Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümün fotokopisi alınabilir. ☐ 3-Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir. ☒ Yazarın İmzası: Tarih: 10.4.1995	

Ö N S Ö Z

Hukuk insanlar için varolmuş, fert ve toplum hayatını düzene sokmak, kişilerin mutlu ve huzurlu bir hayat yaşamasını temin etmek için insanlık tarihinden bu yana önemini daima korumuş bir sistemdir. İslâm hukuku da bu sistemin içinde ilâhî menşe'li bir hukuk olarak yerini almıştır. Genel olarak İslâm dîninin, özelde de İslâm hukukunun gerçekleştirmeyi hedeflediği gayeleri vardır. İslâmiyet, bütûn hükûmlerinde sevginin ve adâletin hâkim olduğu fazîletli bir toplum meydana getirmek, dünya ve âhirette kişilerin maslahat(yarar)larını gerçekleştirmek cihetine yönelmiştir. Bu maslahatların birinci derecesini zarûriyyât oluşturur. Dînin, canın, aklın, neslin ve malın korunması zarûrî maslahatları teşkil eder. İkinci derecedeki hâcî maslahatlar, güçlüğü kaldırma ve meşakkatî gidermek için insanların muhtaç oldukları şeylerdir. Tahsînî olan maslahatlar da, güzel ahlâk anlayışının gerektirdiği hususlardır. Bunların dışında kalanlar mefsedet (zarar) dır. Bütûn hukukî hükûmler, bu maslahatları temin ve mefsedetleri uzaklaştırma (celbi menâfi' ve defî mefâsid) için konulmuştur.

İslâm hukuku, bahsi geçen bu gayeyi gerçekleştirebilmek ve böylece daima canlı, yürürlükte bir hukuk olarak kalabilmek için bazı metodlar uygulamıştır. Hükûmlerin konulması (teşrî) aşamasında mükelleflerin gücü nisbetinde olmasına, onları büyük sıkıntı ve zorluklara sokmamasına dikkat edilmiştir. Zaman içinde uygulama esnasında ortaya çıkan zarûrî durumlarda zarûret prensibi işletilerek ruhsatlar getirilmiş, böylece hükûmlerin insanları çıkmaza sürüklemesi önlenmiştir. İşte özet olarak ifâde ettiğimiz bu yöntemi "kolaylık prensibi" adı altında araştırmamıza konu edindik. Bu konuyu seçmemizin sebebi; İslâm hukukunun insanlara rahmet olan bu kolaylık yönünü ortaya koyabilmektir. Kolaylık prensibi içtihad ile ortaya çıkmış bir yöntem olmayıp, bizzat âyet ve hadislerle tesbit edilmiştir.

Kaynak eserlerde bazı hükûmlerin konulmasındaki gaye; bazen "teysir" (kolaylaştırma), bazen "tahfif" (hafifletme), kimi zaman da "def'u'l-harac" veya "ref'u'l-harac" (güçlüğü kaldırma) gibi terimlerle belirtilmiştir. Konumuzla ilgili olarak bir kaç

müstakil eserin yanında, makâsıd, teşrî târihi ve fıkıh usûlû ile ilgili eserlerde konuya özet olarak temas edilmiştir. Biz çalışmamızda özellikle Şâtıbî'nin el-Muvâfakat, Suyûtî ve İbn Nüceym'in el-Eşbah adlı eserlerinden yeterince istifade ettik.

Araştırma mevzuu dört bölümde incelenmiştir. Birinci bölümde esas konuya basamak olan "yüsr" yani "kolaylık" kavramı ve mevzuyla ilgili diğer kavramların tanımları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde kolaylık prensibinin İslâm hukukundaki yeri ve önemi, uygulamaya konuş şekilleri, prensibi destekleyen küllî kâideler ve prensibi doğuran sebebler belirtilmiştir. Üçüncü bölümde, kolaylık prensibinin hukukun ibâdet, muâmelât ve cezâ bölümlerine ne şekilde yansıdığı misallerle açıklanmaya çalışılmıştır. Dördüncü bölümde ise, kolaylık prensibinin İslâm hukukunun tâlî kaynaklarından olan istihsan, örf ve maslahatla ilgisi ortaya konulmuştur.

Böyle bir çalışmayı ilk kez yapıyor olmamızdan dolayı eksik ve hatalarımızın olabileceğini şimdiden ifâde etmek isterim. Tezimize getirilecek yapıcı eleştiriler ileride yapacağımız çalışmalarımıza da ışık tutacaktır.

Tezin hazırlanmasında her zaman yardımcı olup, kıymetli vakitlerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet ŞENER Bey'e teşekkür etmeyi bir borç ve şeref telakki ederim. Çalışmam süresince maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen yakınlarıma ve her türlü kolaylığı gösteren fakültemiz kütüphane görevlilerine de teşekkür ederim.

Çalışma bizden, başarı Yüce Allah'tandır.

İZMİR-1995

Ülfet GÖRGÜLÜ

Ö Z E T

İslâm hukukunda hükümlerin konulmasındaki maksadın esasını hem dünya, hem âhirette kişilerin maslahatlarını temin teşkil eder. Bu maslahatlardan bir kısmı zorluğu kaldırmak ve sıkıntıyı gidermek için insanların muhtaç oldukları şeylerdir. İslam hukuku bu yararları gerçekleştirmek için temel prensipler vaz' etmiştir. Bunlardan birisi de "kolaylık prensibi"dir. Yüce Allah, İslâm dininin evrensel bir din olmasını istemiştir. Bu sebeble getirilen yükümlülüklerin insanların gücü nisbetinde ve kolayca yapılabilir olmasına dikkat edilmiştir. Hem başlangıçta yükümlülükler bu tarzda konulmuş, hem de sonradan ortaya çıkan bazı zarûrî durumlar için ruhsatlar getirilmiştir. Böylece bir yandan mükelleflere çıkış yolu açılmış, diğer yandan da hukukun sürekliliği sağlanmıştır. Eğer hukukta bu yol uygulanmasaydı bu durum kişileri büyük sıkıntılara sokar ve dinden uzaklaşmalarına sebep olurdu.

İslam hukukunda kolaylık prensibinin dayanağı âyet ve hadislerdir. Kur'ân'da: "Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez" (Bakara,2/185) buyrulmuştur. Hz. Peygamber de: "Gerçekten bu din kolaylık dinidir." (Buhârî, İman,29) buyurmuştur. Bu ve benzeri âyet ve hadisler ışığında İslâm hukukçuları külli kâideler düzenlemişlerdir.

Zarûret, ikrah, yolculuk, hastalık, unutma, hata, bilgisizlik, noksanlık ve genel ihtiyaçlar kolaylık prensibini doğuran sebeplerdir. Bu özür durumlarının herbiri sebebiyle pek çok güçlükler kaldırılıp, ruhsatlar getirilmiştir.

Sonuç olarak, kolaylık prensibi İslâm hukukunda önemli bir yere sahiptir. Ve hukukun hemen her sahasına nûfûz etmiştir. Bu bakımdan kolaylık prensibi İslâm hukukunun temel esasları ile uygulama arasında bir denge unsuru olmuştur.

A B S T R A C T

The basis of purpose in establishing Islamic Law is to provide advantages to individuals both in this life and in the world to come. A part of these advantages are things which people are in need of them in order to overcome difficulties and to remove discomfort. Islamic law observed some certain principles in order to realize these benefits. One of these is the "principle easiness". God wanted Islamic faith to be universal. There for, It is noticed the responsibilities are brought to be easy. In the begining both the responsibilities are established in this form and the permissions are brought when unusual eases appeored later. So, the exit is opened for responsables and the the continuity of law is gotton. If this way hadn't been practiced in law, that case would have brought individuals the discomfort and would have coused their going astray.

The support of the principle of easiness in Islamic law are the verses of the Quran and hadiths. It's mentioned in the Quran that: "God intends every facility for you, He doesn't want to but you difficulties." (Baqarah, 2/185). The prophet Muhammad explains tahat: "In fact, this faith is the easiness faith", too. In the drection of this verses and hadiths, Islamic jurists had pun in order to general bases. The base that "the diffuculty requires to get easy" is one of these. Requirement, disgust, traveling, illness, neglect, mistake, ignorance, deficiecy and general necessities are causes which the principle of easiness takes form in them. Becuse of each these cases of excuse a great many diffuculties had been overcame and very much permissions had been provided.

As a result, that this principle of easines has an important place in Islamic law and penetrates almost every fields. For this reason, That the principle of easiness had been the element of equilibrium between the basic rules of Islamic law and its practice.

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün
.../.../1995 tarih ve .8. sayılı toplantısında oluşturulan jüri,
Lisansüstü Öğretim Yönetmeliğinin maddesine göre Temel
İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Ülfet
GÖRGÜLÜ'nün "İSLÂM HUKUKUNDA KOLAYLIK PRENSİBİ"
konulu tezi incelenmiş ve aday 2.3../...5../1995 tarihinde saat
14.30 da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra
9.2.. dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin
dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği
cevaplar değerlendirilerek tezin...baranılı...olduğuna oy
...baranılı...ile karar verildi.

BAŞKAN

Prof. Dr. Melmet
Ermer

ÜYE

Prof. Dr. Abdülkadir
Ermer.

Asım

ÜYE

Doç. Dr. Cüneyt
Leke

İsmail

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "*İSLÂM HUKUKUNDA KOLAYLIK PRENSİBİ*" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım

Tarih

10/4/1995

Ülfet GÖRGÜLÜ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	X
KISALTMALAR	XIV

BİRİNCİ BÖLÜM YÛSR KAVRAMI

I- YÛSR'ÜN TANIMI.....	1
A) Sözlük Anlamı.....	1
B) Terim Anlamı	2
II-YÛSR İLE İLGİLİ TERİMLER	3
A) el-Vus'	3
B) Meşakkat.....	4
C) Harac.....	6
D) Zarûret.....	7
E) Ruhsat.....	8

İKİNCİ BÖLÜM İSLÂM HUKUKUNDA KOLAYLIK PRENSİBİNİN YERİ

I- KOLAYLIK PRENSİBİNİN HUKUKİ DEĞERİ.....	12
II- KOLAYLIK PRENSİBİNİN UYGULANIŞ ŞEKİLLERİ.....	15
A) Teşrî Anında Kolaylık ve Hafiflik.....	15
B) Geçmiş Ümmetlerdeki Ağır Hükümlerin Kaldırılması...17	
C) Bazı Özürler Sebebiyle Hükümlerin Sonradan Kolaylaştırılması.....	18
1) Iskat.....	18
2) Tenkis.....	18
3) İbdal.....	19
4) Takdim.....	19
5) Te'hîr.....	19

6) Terhis.....	19
III-KOLAYLIK PRENSİBİ İLE İLGİLİ KÜLLİ KÂİDELER.....	19
A) Meşakkat İle İlgili Olanlar.....	19
B) Zararla İlgili Olanlar.....	22
C) Zarûret ve İhtiyaçla İlgili Olanlar.....	24
D) Örf - Âdet İle İlgili Olanlar.....	25
IV-KOLAYLIK PRENSİBİNİ DOĞURAN SEBEBLER.....	27
A) Zarûret.....	27
1) Gıda zarûreti.....	28
2) Tedâvi zarûreti.....	30
B) İkrâh.....	32
C) Sefer.....	35
D) Hastalık.....	37
E) Nisyan.....	38
F) Hata.....	40
G) Cehl.....	41
H) Noksanlık.....	43
I) Zorluk ve Umûm-i Belvâ.....	44

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

KOLAYLIK PRENSİBİNİN İBÂDET, MUÂMELÂT VE CEZÂLARA YANSIMASI

I- İBÂDETLERE YANSIMASI	47
A) Temizlik.....	47
1) Teyemmûm.....	47
2) Mest ve sargı üzerine mesh.....	50
B) Namaz.....	52
1) Yolcu namazı.....	52
2) Korku namazı.....	54
3) Hasta namazı.....	56
4) Cuma ve cemaatla namaz.....	56
5) Namazların cem'i.....	59
C) Oruç.....	62
D) Zekât.....	65
E) Hac ve Umre.....	66

1) İhsar.....	66
2) İstitâat.....	68
3) Bedel gönderme.....	69
4) Hacda ticâret.....	69
F) Kurban.....	69
G) Adak (Nezir).....	70
H) Cihad.....	71
I) Keffâretler.....	73
II- MUÂMELÂTA YANSIMASI.....	76
A) Muhtelif Akidler.....	77
1) İcâre.....	77
2) Havâle.....	77
3) Rehin.....	77
4) Kefâlet.....	77
5) İbra.....	77
6) Karz.....	78
7) Şirket.....	78
8) Sulh.....	78
9) Vekâlet.....	78
10) Mûzâraa.....	78
11) Mûsâkaat.....	78
12) Mudârebe.....	78
13) Âriyet.....	78
14) Vedî'a.....	79
B) Satım Akdi (Bey').....	79
1) Selem.....	79
2) İstisna'.....	80
3) Bey' bi'l-vefâ.....	80
4) Mûcâzefe (Cûzaf).....	80
5) İkâle.....	81
6) Ğarar.....	81
C) Muhayyerlikler.....	82
1) Tâyin muhayyerliĝi.....	82
2) Şart muhayyerliĝi.....	83
3) Görme muhayyerliĝi.....	83
4) Kusur muhayyerliĝi.....	84

D) Talak ve Nafaka.....	84
III-CEZÂLARA YANSIMASI.....	86
A) Genel Olarak Cezâlarda Kolaylık ve Rahhmet.....	87
B) Cezâî Sorumluluğun Sınırlandırılması.....	89
C) Şüphenin Cezâların Düşürülmesine Tesiri.....	91
1) Cinâyet.....	92
2) Hırsızlık.....	92
3) Zinâ.....	93
4) İffete iftira (Kazf).....	94
5) Şarab içme.....	94
D) Vazgeçme ve Pişmanlık Duyma.....	94
E) Kisas ve Tâzir Cezâlarında Af.....	96
F) İşkencenin Yasaklanması.....	97
G) Tedâhül	99
H) Diyet.....	100
I) Meşrû Mûdâfaa.....	101

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

KOLAYLIK PRENSİBİNİN İSTİHSAN, ÖRF VE MESÂLİH-İ MÜRSELE İLE İLGİSİ

I- İSTİHSAN	103
A) Sünnet Dolayısıyla İstihsan.....	104
B) İcma Dolayısıyla İstihsan.....	105
C) Zarûret Dolayısıyla İstihsan.....	105
II-ÖRF.....	108
III-MESÂLİH-İ MÜRSELELE.....	113
A) Muteber Maslahatlar.....	113
1) Zarûrî maslahatlar.....	113
2) Hâcî maslahatlar.....	114
3) Tahsînî maslahatlar.....	114
B) Merdut Maslahatlar.....	114
C) Şarî'in İtibar Edip Etmediği Bilinmeyen Maslahatlar..	114
SONUÇ.....	117
BİBLİYOGRAFYA.....	119

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale.
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin (oğlu).
Bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.E.Ü.İ.F.D.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
E.Ü.İ.F.D.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
Hız.	: Hazreti
Krş.	: Karşılaştırınız.
Neşr.	: Neşreden
No.	: Numara
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallâhü anh.
s.	: Sayfa
s.a.	: Sallallahü aleyhi ve sellem
say.	: Sayı
tahk.	: Tahkik.
ty.	: Basılış tarihi yok.
v.b.	: Ve benzeri
yy.	: Basılış yeri yok.

BİRİNCİ BÖLÜM

YÜSR KAVRAMI

I-YÜSR'ÜN TANIMI :

A) Sözlük Anlamı :

Y-s-r kökünden gelen "Yüsr" kelimesi sözlükte, "bir işin kolay, hafif ve az olması" anlamlarına gelmektedir¹. İsim olarak kabul edilen "Yüsr" ise, "kolaylık ve zenginlik" demektir. Ayrıca zorluğun zıddı ve aksi gibi ifadelerle de tanımlanır².

Arapçada tefil kalıbına göre söylenen "teysîr" kelimesi deve, koyun ve keçilerin kolay doğurması; koyunun süt ve neslinin bol olması, birşeyin genişletilmesi ve kolaylaştırılması gibi terim anlamına yakın manalar taşımaktadır. Bu kelime, yani kolaylaştırma (teysir), hayır ve şer için de olabilir. Nitekim bu mânada Kur'an'da: "Biz onu en kolaya hazırlarız"³ âyeti hayır için; "Biz onu en zora hazırlarız"⁴ âyeti de şer için kullanılmıştır⁵.

Yüsr kelimesi, türevleriyle birlikte Kur'an'da 44 yerde geçmekte,⁶ aynı kelime hadislerde de, sözlük⁷ ve terim⁸ anlamlarında kullanılmaktadır⁹.

¹ *el-Mu'cemu'l-Vasît*, I-II, (Heyet), İstanbul 1406/1986, II, 1064; Sa'dî Ebû Ceyb, *el-Kâmusu'l-fıkhî*, Sûriye 1988, s. 393.

² İbn Manzur, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-'arab*, I-XV, Beyrut 1374-1375/1955-1956, V, 296; Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub, *el-Kâmusu'l-muhît*, I-IV, Beyrut ty., II, 169; Kal'acî, Muhammed Ravâs-Kuneybî, Hâmid Sâdık, *Mu'cemu'l-üğatî'l-fukahâ*, Beyrut 1988, s. 514; Zebidî, Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-arûs*, I-X, Mısır 1306, V, 636; Râğîb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi'ğaribi'l-Kur'ân*, Mısır 1970, s. 847.

³ Leyl, 92/7.

⁴ Leyl, 92/10.

⁵ İbn Manzur, *a.g.e.*, V, 295-296; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, II, 768.

⁶ Bkz. Abdülbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-müfehres li'elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, İstanbul 1406/1986, s. 772, Y-s-r mad.

⁷ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-sahîh*, I-VIII, İstanbul 1413/1992, Fiten, 2; Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb, *Sünenü'n-Nesâî*, I-VIII, İstanbul 1413/1992, Zekât, 2.

⁸ Buhârî, *İman*, 29; *Edeb*, 80.

⁹ Wensinck, A.J., *el-Mu'cemü'l-müfehres li'el-fâzî'l-Hadîsî'n-Nebevî*, I-VIII, İstanbul 1986, VII, 365.

B) Terim Anlamı :

Yüsr kelimesinin terim anlamı, sözlük anlamı olan kolaylık ile hemen hemen aynıdır. Bununla beraber yüsr, "nefsi zorlamayan ve bedene ağırlık vermeyen iş"¹⁰ olarak tanımlanmıştır. Bu kelimenin gerek sözlük anlamı, gerek terim anlamı olarak ifade ettiği kolaylık, herhangi bir hususla ilgili olmanın ötesinde, özel bir ifade olarak İslâm dininin ahkâmında gözetilen bir gayeyi vurgulamak için kullanılmaktadır. Nitekim bu gayenin gözetildiğini âyet ve hadislerde görmek mümkündür. Söz gelimi: "Allah sizin için kolaylık ister, güçlük istemez"¹¹ âyeti ile benzeri âyetlerde,¹² İslâm'ın hüküm koymada kolaylık prensibini amaç edindiğini açıkça görmek mümkündür. Meâli verilen bu âyetteki "yüsr" kelimesi, Ramazanda hasta ve yolcu olan kimseler için oruç tutmama ruhsatının verilmiş olması şeklinde anlaşılıyorsa da,¹³ aslında burada kolaylık genel anlamdadır¹⁴. Âyetin devamında yeralan: "Sizin için güçlük istemez" ifadesi de "kolaylığın" kasdedildiğini te'kid eder¹⁵.

Ayrıca "yüsr" kelimesi terim anlamında hadislerde de kullanılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.): "Gerçekten bu din kolaylık (dini)dir."¹⁶ buyurmuş; başka bir hadisinde de: "Şüphesiz Allah beni ne sıkıntı ve zahmet veren, ne de bunu arzu eden biri

¹⁰ Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinü't-te'vil*, I-XVIII, Kâhîre 1957, III, 427.

¹¹ Bakara, 2/185.

¹² Bkz. Nisâ, 4/28; Mâide, 5/6; A'raf, 7/157.

¹³ Taberî, Muhammed b. Cerir, *Câmi'ul-beyân an te'vill âyl'l-Kur'ân*, I-XXX, Mısır 1954, II, 156; Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzi, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-III, Beyrut 1335, I, 223; Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-ğayb*, Matba'a-l Âmire 1307, II, 187; İbn Kesir, İsmâil b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ân'l-Azîm*, I-IV, Beyrut 1969, I, 217.

¹⁴ İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak, *el-Muharraru'l-veciz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-II, yy., ty., I, 517.

¹⁵ Sâlih b. Abdillâh b. Hamid, *Ref'ul-harac fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Mekke 1416, s. 68.

¹⁶ Buhârî, *İman*, 29; *Rikâk*, 18; Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Cami'u's-sahih*, I-III, İstanbul 1413/1992, *Birr*, 52; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmi'u's-sahih* I-V, İstanbul 1413/1992, *Kader*, 8; *Tefsir*, 4; Nesâî, *İman*, 28; İbn Mâce, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünenu'bnî Mâce*, I-II, (tahk. M. Fuad Abdulbâki), İstanbul 1413/1992, *Zühd*, 20; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul 1413/1992, VI, 125.

olarak gönderdi. Ancak beni (dinin hükümlerini) bildirici (öğretici) ve kolaylaştırıcı olarak gönderdi."¹⁷ buyurmuştur.

Üzerinde durulan bu âyet ve hadislerle göre, İslâm dininin bir kolaylık dini; onu tebliğ eden Peygamberin de zorlaştırıcı değil, aksine kolaylaştırıcı bir Peygamber olduğu anlaşılır. Dolayısıyla İslâm'ın temel ilkelerinden birinin de "kolaylık" olduğu ortaya çıkmaktadır.

II- YŪSR İLE İLGİLİ TERİMLER :

A) el-Vus':

'Vus' kelimesi sözlükte tâkat, güç ve kudret anlamlarına gelir¹⁸. Terim olarak vus'; "İnsanın, kendisine fazla bir meşakkat vermeden ve bütün gücünü harcamaya ihtiyaç duymadan yöneldiği şey"¹⁹ olarak tarif edilmiştir. Zemahşerî (ö.538/1144) ise vus'u; "İnsana genişlik veren, onu darlık ve sıkıntıya sokmayan şeydir"²⁰ şeklinde tarif eder.

Nitekim "vus" kelimesi, Kur'ân'da bu mânada değişik âyetlerde kullanılmıştır²¹. "Allah her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar."²² âyeti hükümlerin konulmasında kullara ancak güçleri yettiği nisbette sorumluluk yüklemenin Allah'ın bir sünneti (kanunu) olduğuna işaret etmektedir²³. Böylece âyet, hükümlerin konulmasındaki hikmetin en büyük esasını özet olarak ifade etmiştir. Sorumluluk, onu yüklenecek olan kimsenin gücü ile orantılıdır²⁴.

¹⁷ Müslim, *Talak*, 29; Münâvî, Abdurraûf, *Feyzu'l-kadîr bi şerhi Câmi'i's-sağîr*, I-VI, Beyrut 1391/1972, II, 236.

¹⁸ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 820; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, VIII, 392; Kal'aci-Kuneybî, *Mu'cemu luğati'l-fukahâ*, s. 514.

¹⁹ Sâlih b. Abdillâh, *Ref'ul-harac*, s. 46.

²⁰ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, I-IV, Mısır 1966, I, 407.

²¹ Bakara, 2/233; En'am, 6/152; A'raf, 7/42; Mû'minûn, 23/62.

²² Bakara, 2/286.

²³ Abduh, Muhammed, *Tefsiru'l-menâr*, I-IX, Mısır 1325, III, 145.

²⁴ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, İstanbul 1979, II, 998.

Teklifin, kulun gücü dahilinde olması İslâm'da "teklif-i mâ lâ yutak"ın (güç yetirilemeyen teklifi) bulunmadığının delili olmaktadır²⁵.

Hiz. Peygamber (s.a.): "Ben size neyi yasak edersem ondan sakının, neyi emredersem gücünüzün yettiği nisbette onu yapın."²⁶ buyurarak, ümmetini güçlerinin yettiği kadarından sorumlu tutmuştur.

Bu âyet ve hadisleri esas alan İslâm hukukçuları vus' ile ilgili olarak kâideler geliştirmişlerdir. 'İzzüddin b. Abdisselâm (ö.660/1262), meâli verilen âyeti delil göstererek; "Bir şeyi yapmakla emrolunan kişi onun bir kısmını yapmaya güç yetirir, bir kısmından da olursa, gücünün yettiği kadar yapar ve gücünün yetmediği de ondan düşer."²⁷ der.

Görüldüğü gibi, teklifin kulların gücü ile orantılı olarak yapılmış olması kolaylık prensibiyle doğrudan ilgilidir. Teklifin şartı ya da sebebi, yükümlü tutulan şeyin kudret dahilinde olmasıdır²⁸.

B) Meşakkat :

"Şıkk" ve "meşakkat" kelimeleri eş anlamlı olup, sözlükte; nefse ve bedene ârız olan kırıklık, bozukluk²⁹, zorluk, güçlük ve sıkıntı³⁰ gibi manalara gelir. "Bu hayvanlar, sizin ağırlıklarınızı ancak güçlüklerle katlanarak varabileceğiniz bir memlekete taşırlar."³¹ âyetindeki "şıkk" kelimesi bu anlamda kullanılmıştır.

²⁵ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâm'l-Kur'ân*, I-XX, Mısır 1967, III, 430.

²⁶ Buhârî, *İ'tisâm*, 2; Müslim, *Fadâil*, 130; *Hac*, 412; Nesâî, *Menâsik*, 1; İbn Mâce, *Mukaddime*, 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 247.

²⁷ İbn Abdisselâm, 'İzzüddin Abdillazîz, *Kavâidü'l-ahkâm fi mesâilhi'l-enâm*, I-II, Beyrut 1990, II, 192.

²⁸ Şâtibî, Ebû İshak İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Gırnâtî, I-IV, *el-Muvâfakât fi usûli'l-ahkâm*, Beyrut ty., II, 72.

²⁹ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 387.

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, X, 183.

³¹ Nahl, 16/7.

Şâtıbî (ö.790/1388) meşakkatın terim anlamının birkaç ihtimali üzerinde durur. Bunları şöyle özetleyebiliriz :

1-İnsanın gücünün yeteceği ve yetemeyeceği bütün hususlarda genel (âmm) olur. Bu durumda tâkat üstü yükümlülük (teklîf-i mâlâ yutak) de meşakkat diye isimlendirilir.

2-Sadece güç dahilinde olan ancak işlenmesi sırasında içerdiği güçlük sebebiyle nefsin huzurunu kaçırarak ve onu tedirgin edecek ölçüde, mütad zorlukların üstünde zorluk içeren şeylere has olmasıdır. Bu durumda meşakkat, ya yükümlü kılınan fiilin kendisine has olur; yolculuk ve hastalık esnasında oruç gibi. Ya da fiillerin özünde bulunmaz, ancak onların küllî ve devamlı oluşlarından kaynaklanır. Tahammülün üzerinde nâfile bir ibâdetin altına girmek gibi.

3- Sadece güç dahilinde olan ve nefse alışlagelmiş işlerde bulunan mütad yorgunluktan fazla bir güçlük getirmeyen durumlara hastır. Zirâ tekliften öncesine kıyasla yükümlülük nefse ağır gelmektedir³².

İslam hukukçuları meşakkatî mütad olan (alışlagelmiş) ve mütad olmayan (alışılmışın dışında) güçlükler şeklinde ikiye ayırmışlardır³³. Bir fiili işlemeye devam etmek, o fiilin tümünden veya kısmen bırakılmasına yol açacaksa, o fiili işleyen kendisi, malı ya da davranışları üzerinde bozukluğun ortaya çıkmasına sebep olacaksa, bu durumda söz konusu güçlük alışılmış düzeyden fazla demektir. Eğer bu mahzurlardan birisine sebep olacak durumda değilse, o zaman "kûlfet" denilse bile bu, âdeten meşakkat sayılmayacaktır³⁴.

Yükümlülük esnasında ortaya çıkan zorluklar, eğer alışlagelmiş işlerde bulunan zorluklardan daha üst düzeyde ise, dinî ya da dünyevî bir fesâdın ortaya çıkmaması için o sıkıntıların

³² Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, II, 80-81.

³³ Şâtıbî, *a.g.e.*, II, 89 ; Sâlih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, s. 30.

³⁴ Şâtıbî, *a.g.e.*, II, 82-83.

kaldırılması Şâri'in maksadı olmaktadır. Ruhsatların meşrû kılınması da bu amacın bir sonucudur³⁵.

O halde mükellef, bu nevî meşakkatlerle karşılaştığı zaman, kendisine tanınan ruhsatlardan istifade edecektir. Nitekim "Meşakkat, teysîri celbeder (zorluk, kolaylaştırmayı gerekli kılar)" (Mecelle mad. 17) hükmü İslâm hukukunda küllî kâideler arasında yer almıştır. Bu konuya ileride tekrar dönülecektir.

C) Harac :

Harac kelimesi sözlükte; "ağacı çok olan yer"³⁶, darlık , şiddet ve günah³⁷ anlamlarına gelir.

Terim olarak harac, sözlük manasına yakın bir şekilde şöyle tarif edilmiştir: "Bedeni, nefsi veya malı, şu anda ve gelecekte fazla meşakkat ve güçlüğü sevkeden herşeydir³⁸."

Harac, mutlak olarak kullanıldığında farklı manalara gelmektedir. Mesela Kur'ân'da terim anlamı dışında *günah*³⁹ ve *şüph*⁴⁰ anlamlarında kullanıldığı gibi, hadîste de *tahrîm*⁴¹ anlamında kullanılmıştır⁴².

Haracın terim anlamında kullanıldığı Hacc sûresinde: "Allah dîn husûsunda üzerinize hiçbir zorluk yüklememiştir."⁴³ buyrulurken güçlük ve darlığın kaldırılmış olduğu belirtilir.

Hiz. Âişe (r.a.) Hiz. Peygamber'e "harac"ın ne olduğunu sormuş, Hiz. Peygamber de "darlık ve şiddettir" buyurmuştur⁴⁴.

³⁵ Şatîbî, *el-Muvâfakat*, II, 105.

³⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, I, 189.

³⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, II, 233; İbnü'l-Esîr 'İzzüddîn b. el-Esîr, *en-Nihâye fi'ğaribi'l-hadis*, I-IV, Kâhire 1965, I, 361.

³⁸ Sâlih b. Abdîllah, *Ref'u'l-harac*, s. 47.

³⁹ Nûr, 24/61; Feth, 48/17.

⁴⁰ Nisâ, 4/65; A'raf, 7/2 .

⁴¹ İbn Mâce, *Edeb*, 6; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 439.

⁴² Sâlih b. Abdîllah, *a.g.e.*, s. 43.

⁴³ Hacc, 22/78.

⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VI, 264-265.

'Ubeyd b. 'Umeyr'den şöyle nakledilir: Bu zât, kavminden bir grup kişiyle birlikte İbn Abbas'a gelir ve ona: "Harac nedir ?" diye sorar. İbn Abbas: "Siz arap değil misiniz?" dedikten sonra, kendisine Hüzeyl kabilesinden birisini bulup getirmelerini söyler. Gelen adama: "Sizde harac nedir?" diye sorar. Adam, "el-haracatû mineş'şecer" demek, "balta girmemiş orman demektir" diye cevap verir. Bunun üzerine İbn Abbas: "İşte harac, asla çıkış yeri bulunmayan şeydir." diyerek tanımını yapar⁴⁵.

D) Zarûret :

Sözlükte şiddetli sıkıntı ve ihtiyaç anlamına gelen "zarûret" kelimesi, "ızdırar" masdarından yapılan bir isimdir. Iızdırar ise, birşeye muhtaç olmak demektir⁴⁶.

Terim olarak zarûretin birkaç tarifi yapılmıştır. Bunlardan bazılarını zikrederim:

İmam Şâfiî (ö.204/819), zarûrete düşen kimseyi: "Muzdar, yanında açlığın şiddetini giderecek süt ve benzeri yiyecekler bulunmayan ve açlığı; hastalanmasından ya da ölmesinden korkulacak dereceye ulaşan kimsedir."⁴⁷ şeklinde anlatır.

Cassâs (ö.370/980) zarûretin iki ayrı tanımını yapar: "Zarûret, yemeyi terketmekten dolayı, nefesine ve bazı organlarına bir zarar gelmesi korkusudur."⁴⁸ "Iızdırar, insana açlıktan veya başka şeyden isâbet eden ve kendisinden kaçınılması mümkün olmayan zarardır."⁴⁹

⁴⁵ Cassâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 251; İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (tahk. Muhammed Ali el-Bicâvî), I-IV, Mısır 1392/1972, III, 1304; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, IV, 265; Şatıbî, *el-Muvâfakat*, II, 107.

⁴⁶ Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-luğa*, I-XV, Mısır 1964, XI, 458; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, IV, 483; Kal'acî-Kuneybî, *Mu'cemu luğati'l-fukahâ*, s. 283; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhit*, II, 77.

⁴⁷ Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, I-VIII, Beyrut 1393/1973, II, 252.

⁴⁸ Cassâs, *a.g.e.*, I, 129 ;

⁴⁹ Cassâs, *a.g.e.*, II, 311.

Suyûtî (ö.911/1505) ise zarûretî: "Yasak olan şeyi yapmadıkça insanın öleceği ya da ölûme yaklaşıcağı bir sınıra gelmiş olmasıdır."⁵⁰ diye tanımlamıştır.

Bu tarifler zarûret halinin belli bir yönünü izah ederken, Mecelle şârihi Ali Haydar (ö.1355/1936) ise genel bir tarif yapmıştır: "Zarûret, bir kimsenin yasaklanan bir şeyi almadığı takdirde ölûmü gerekli kılan haldir."⁵¹ Bu tarif zamanımızın bazı müelliflerince de kabul görmüştür⁵².

Günümüz İslâm hukukçularından Vehbe Zuhaylî, kendisine kadar yapılmış olan tariflerin zarûretî tam anlamıyla açıklamadığını belirterek, kendisinin yeni bir tanım teklif ettiğini söyler ve bu tanımın zarûretin tüm çeşitlerini içine aldığını ifade eder: "Zarûret, insanın canına, organlarına, ırz ve namusuna, aklına, malına veya bunların tâbîlerine bir zarar ve eziyetin gelmesinden korkulan tehlike ve şiddetli meşakkatle karşılaşma hâlidir."⁵³

Yapılan tariflerde de görüldüğü gibi, zarûret halinde büyük güçlük ve şiddetli sıkıntı mevcuttur. Bu gibi durumlarda kolaylık prensibinin bir gereği olarak ruhsatlar getirilmiş ve "Zarûretler haramları mübah kılar." (Mecelle mad. 21) kâidesi düzenlenmiştir.

E) Ruhsat:

Sözlükte "ruhsat", "kolaylık" demektir⁵⁴. Terim olarak ruhsatın birbirine yakın pek çok tarifi yapılmıştır. İlk devir hanefî hukukçularından Serahsî (ö.483/1090), ruhsatı "Kulların özrüne dayanan ve haram kılan delilin bulunmasıyla beraber bir özür

⁵⁰ Suyûtî, Celâluddin Abdurrahmân, *el-Eşbah ve'n-nezâir fî kavâ'idî ve'l-furûl fikhî's-Şâfi'yye*, Mısır 1378/1959, s. 85.

⁵¹ Ali Haydar, *Düreru'l-hukkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, I-IV, İstanbul 1330, I, 79

⁵² Bkz. Zeydan, Abdülkerim, "İslâm Hukukunda Zarûret Hâli", Çev. Hayrettin Karaman, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*, I-II, İstanbul 1988, I, 220.

⁵³ Zuhaylî, Vehbe, *Nazarîyyetu'z-zarûrati's-şer'îyye*, Beyrut 1402/1982, s. 67-68.

⁵⁴ Sa'dî Ebû Ceyb, *el-Kâmûsu'l-fikhî*, s. 146; Kal'acî-Kuneybî, *Mu'cemu luğati'l-fukahâ*, s. 211.

sebebiyle mübah kılınan şeydir."⁵⁵ şeklinde tarif etmiştir. Pezdevî⁵⁶(ö.482/1089), Gazzâlî⁵⁷(ö.505/1111) ve Cürcânî⁵⁸ (ö.816/1413) de hemen hemen aynı tarifi benimsemişlerdir.

Şâtıbî ruhsatı: "Haramlığı gerektiren küllî bir asıldan istisnâ olmak ve sadece ihtiyaç mahallerine has kılınmak üzere, meşakkat veren bir özür sebebiyle meşrû kılınan hükümlerdir."⁵⁹ şeklinde tarif etmiş ve özrü, "meşakkat veren bir özür" şeklinde kayıtlamıştır.

Âmidî (ö.631/1234) el-İhkâm adlı eserinde ruhsatı: "Ruhsat, son haddine varan bir özür sebebiyle olumlu ya da olumsuz olsun, konulmuş olan hükümdür."⁶⁰ şeklinde tarif eder.

Günümüz müelliflerinden Abdülkerim Zeydan: "Ruhsat, Şârî'in mükelleflerden sıkıntıyı uzaklaştırıp, zarûret zamanında da (mükellefiyetleri) hafifletmek üzere meşrû kıldığı şeyin adıdır"⁶¹ derken, Ömer Nasûhî Bilmen de: "Ruhsat, kulların özürleri üzerine kendilerine bir kolaylık (suhûlet) ve müsaade olmak üzere ikinci derecede meşrû kılınan şeydir."⁶² diye tarif eder.

Hanefî usulcüler ruhsatı, hakikat ve mecaz şeklinde ikiye ayırmışlar, bunlar da kendi aralarında iki kısma ayrıldığından neticede dört kısım ruhsat ortaya çıkmıştır ⁶³.

⁵⁵ Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *Usûl*, I-II, (tahk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî, Beyrut ty., 117.

⁵⁶ Pezdevî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Kenzu'l-vûsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* (Usûlû'l Pezdevî), (Şerhi Keşfu'l-esrâr ile), I-IV, Derseâdet, 1308, II, 299.

⁵⁷ Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-'usûl*, I-II, Mısır 1322, II, 98.

⁵⁸ Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Derseâdet 1283, s. 74-75.

⁵⁹ Şâtıbî, *el-Muvâfakat*, I, 210.

⁶⁰ Âmidî, Seyfuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-IV, Kâhire 1968, I, 114.

⁶¹ Zeydan, Abdülkerim, *Fıkıh Usûlü*, (çev. Rûhî Özcan), 1982, s. 73.

⁶² Bilmen, Ömer Nasûhî, *Hukûku İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I-VIII, İstanbul 1985, I, 34.

⁶³ Bkz. Serahsî, *a.g.e.*, I, 117.

1) Hakikî ruhsat:

a) Zarûret halinde, haram olan fiili işleminin mübah kılınması⁶⁴. Serahsî bunu: "Haram kılan delil ve onun hükmü mevcut olmakla birlikte, kulun özrü sebebiyle mübah kılınan şeydir ki, bu kâmil ruhsattır" şeklinde izah eder ve "İkrah sebebiyle küfür kelimesini söylemenin" bu çeşit ruhsata bir misal olduğunu ilâve eder⁶⁵.

b) İşlenmesi durumunda mükellefe meşakkat yükleyen vacibin yapılmamasını mübah kılmak⁶⁶. Serahsî'nin ifâdesiyle: "Hükmü gerekli kılan sebebin bulunmasıyla birlikte bir özür sebebiyle mübah kılınan şeydir ki, burada hüküm ertelenmiştir." Ramazanda yolcu ve hastanın oruç tutmamasının mübah oluşu gibi⁶⁷.

2) Mecâzî ruhsat :

a) Umûmî kâidelere uygun cereyan etmemiş olsa da, insanların ihtiyaç duyduğu bazı âkidleri sahih kılmak⁶⁸. Buna misal selem akdidir. Hz. Peygamber hazırda bulunmayan şeyi satmaktan nehyetmiş, fakat insanların ihtiyaçları sebebiyle seleme ruhsat vermiştir⁶⁹.

b) Bizden önceki ümmetlere yüklenen ağır tekliflerin bizden kaldırılmış olması, bizim hakkımızda genişletme ve hafifletme olarak bir mecâzî ruhsattır⁷⁰.

Şâfilere göre ise ruhsat beş kısma ayrılmaktadır :

⁶⁴ Hallâf, Abdulvahhb, *İlmü usûlî'l-fikh*, Kuveyt 1968, s. 122; Zeydan, *Fıkıh Usûlû*, s. 75; Zuhaylî, *Zarûret*, s. 210

⁶⁵ Serahsî, *Usûl*, I, 118.

⁶⁶ Hallâf, *a.g.e.*, 122; Zeydan, *a.g.e.*, 75 ; Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 210.

⁶⁷ Serahsî, *a.g.e.*, s. 119.

⁶⁸ Hallâf, *a.g.e.*, 122; Zeydan, *a.g.e.*, s. 75; Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 211.

⁶⁹ İbn Mâce, *Ticârât*, 20; Serahsî, *a.g.e.*, I, 121; Abdulaziz el- Buhârî, *Keşfu'l-esrar*, I-IV, Derseâdet 1308, II, 322 .

⁷⁰ Serahsî, *a.g.e.*, I, 120; Abdulaziz el-Buhârî, *a.g.e.*, II, 321.

1)Vâcib ruhsat: Darda kalanın (muztar) meyte yemesi, açlık ve susuzluk sebebiyle öleceğinden korkan mukim kimsenin oruç tutmaması gibi.

2)Mendub ruhsat: Yolculukta namazları kısaltma, Ramazanda yolcu veya hasta olan kimsenin oruç tutmaması, öğle namazını biraz serinliğe te'hîr etme, evlenmek istediği kadına bakma gibi.

3)Mübah ruhsat: Selem⁷¹, icâre⁷², müsâkaat⁷³ ve buna benzer akidlerin mübah oluşu.

4)Terki evlâ olan ruhsat: Vâcibin aksidir. Mest üzerine mesh, namazların cem'i, oruç tutmadan zarar görmeyecek yolcunun iftar etmesi, mâlî gücü yeten kimsenin semen-i misl⁷⁴inden fazla ödeyerek su almayıp, teyemmüm etmesi gibi.

5)Mekruh ruhsat: Üç günden az bir mesafeye yapılan yolculukta namazların kısaltılması ⁷⁵.

Ruhsatın hükmü mübahtır⁷⁶. Bu konuya delâlet eden pek çok âyet⁷⁷ ve hadis⁷⁸ bulunmaktadır.

⁷¹ Selem: Para peşin ve mal veresiye olmak üzere yapılan bir alım satım akdidir.

⁷² İcâre: Kiraya verme.

⁷³ Müsâkaat: Ağaç birinden emek ve bakım ötekinden olmak ve meyve aralarında taksim edilmek üzere yapılan ortaklık.

⁷⁴ Semen-i misl: Bir şeyin emsal bedeli

⁷⁵ Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 82 ; Ayrıca bkz. Zuhaylî, *Zarûret*, s. 207, 208 .

⁷⁶ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, I, 214 ; Zeydan, *Fıkıh Usûlû*, s. 75.

⁷⁷ Bkz. Bakara, 2/173 ; Mâide, 5/3 ; Nisâ, 4/101 ; Nahl, 16/106.

⁷⁸ Bkz. Buhârî, *Savm*, 37 ; Müslim, *Sıyam*, 95-100 ; *Müsned*, 3/12.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM HUKUKUNDA KOLAYLIK PRENSİBİNİN YERİ

I- KOLAYLIK PRENSİBİNİN HUKUKİ DEĞERİ

İslâm hukûkunun temel prensiplerinden biririsi "kolaylık prensibi"dir". Şer'i hükümlerde müsamaha ve itidal gözetilip, meşakkat ve aşırı zorluk kaldırılmıştır⁷⁹.

İslâm dininin kolaylık esasına dayandırılmasının bir felsefesi ve gayesi vardır. İnsanın bütün hareket ve davranışlarını içine alan, onlara yön veren ve ruh katan İslâm'ın kolaylığının esas olması normaldir. İslâm'ın, insanın yaratılış kanununa ve ihtiyaçlarına cevap vermesini amaçlaması bu kolaylık esasına göre gerçekleşebilecektir. İslâm dini küçük bir azınlığın dini olmayıp bütün beşeriyetin dinidir⁸⁰.

Yüce Allah, İslâm'ın genel ve sürekli bir din olmasını istemiş ve bu özellik de onun insanlar arasında uygulanmasının kolay olduğu sonucuna götürmüştür⁸¹. İnsanlardan güçlüğü kaldırıldığını gösteren deliller kesinlik derecesine ulaşmıştır⁸². Getirilen yükümlülüklerle kişilerin güçlük ve sıkıntıya sokulması istenmemiştir⁸³.

Şayet böyle bir amaç güdülmeseydi, o zaman İslâm hukuku içerisinde çelişki olurdu. Böyle birşey ise İslâm'ın ruhuna aykırıdır. Çünkü İslâm'ın yumuşaklık ve kolaylık prensibi üzerine kurulduğu sabit iken, onun konulmasında mükellefin sıkıntı ve güçlüğü itilmesi gibi bir maksat bulunsaydı, o zaman birbirine zıt

⁷⁹ Zuhaylî, *Zarûret*, s. 38.

⁸⁰ Atay, Hüseyin, "*Din Kolaylıktır*," E.Ü.İ.F.D. say. 3, Kayseri 1986, s. 14.

⁸¹ İbn Âşur, M. Tâhîr, *İslâm Hukuk Felsefesi*, (çev. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan), İstanbul 1988, s. 97.

⁸² Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I, 236. İlgili âyetler için bkz. Bakara, 2/286; Nisâ, 4/28; A'raf, 7/187; Hacc, 22/78; Ahzâb, 33/38.

⁸³ Şâtîbî, *a.g.e.*, II, 81.

unsurların dinin bünyesinde toplanması gibi bir durum ortaya çıkardı⁸⁴.

Meşakkatler karşısında mükellefe rıfk ve kolaylık göstermek için ruhsatlar getirilmiştir⁸⁵. Ruhsatlarla kolaylık getirilmeseydi, bu durum mükellefi dinde aşırılığa, tekellüfe götürür ya da usangaçlığa ve amellerden uzaklaşıp, devamlılığı terketmeye sebebiyet verebilirdi⁸⁶.

Bu yüzden İslâm hukuku iki aşırı uca meyletmeksizin mutedil bir yol izlemekte, kulun gücü dahilinde ve meşakkatsız yapabileceği hükümler getirmekte, böylece çözümlere meydan vermemektedir⁸⁷. Kişinin ailesi ve çocuklarına bakması gibi çeşitli sorumlulukları vardır. Hem ibadetlerini, hem diğer sorumluluklarını gereği gibi yerine getirmesi ona tanınan bu kolaylıklar sayesinde mümkün olmaktadır⁸⁸.

İslâm'daki bu kolaylaştırma sadece ibadetlere has olmayıp, aynı zamanda medenî muameleler, şahsî tasarruflar, cezâlar ve kazâî hükümler gibi tüm İslâm ahkâmında cârîdir. Hükümlerin tamamının konulmasında ve devamının sağlanmasında kolaylaştırma ve hafifletme gözetilmiştir⁸⁹.

Böylece Allah, kulların kalbini ona karşı nefret duygularından korumuş ve onu mükelleflere sevdirmiştir⁹⁰.

Nasıl Yüce Allah kolaylaştırma dilemişse, O'nun şeriatının yorumcusu ve tatbikçisi olan Hz. Peygamber (s.a) de ümmeti için kolaylık dilemiş, onların ihtiyaçlarını, hallerini kollamış, yapmak istediği birçok şeyleri onlara zahmet verir endişesiyle yapmamış

⁸⁴ Şâtibi, *el-Muvâfakât*, II, 82.

⁸⁵ Şâtibi, *a.g.e.*, I, 237.

⁸⁶ Şâtibi, *a.g.e.*, I, 237-238.

⁸⁷ Şâtibi, *a.g.e.*, II, 110 .

⁸⁸ Bkz. Şâtibi, *a.g.e.*, II, 91.

⁸⁹ Zuhaylî, *Zarûret*, s. 38-39; Hâris Muhyiddin Abd, "*el-İslâm dînü'l-yûsı*", et-Terbiyetü'l-İslâmiyye, say. 4, yıl 29, Bağdat 1408/1987, s., 232.

⁹⁰ Şâtibi, *a.g.e.*, I, 91; Cürcâvî, Ali Ahmed, *Hikmetü'l-teşrîi ve felsefetuhu*, I-II, Beyrut ty., I, 301.

veya emretmemiştir⁹¹. Meselâ ümmetine sıkıntı verir endişesiyle her namazda misvak kullanmayı emretmezken⁹², farz olur endişesiyle üç geceden sonra terâvih namazını kaldırmak için mescide çıkmamıştır⁹³. Hz. Peygamber (s.a) hiç bir zaman meseleleri çıkmaza sürüklememiş, her işi dalma kolay tarafıyla, yumuşaklıkla halletmeye çalışmıştır⁹⁴. Hz. Âişe (r.anha)'nın ifade ettiği gibi: "Hz. Peygamber iki şey arasında muhayyer bırakıldığı zaman günah olmadığı sürece kolay olanını tercih ederdi."⁹⁵

Kolaylık prensibinin bir neticesi olarak teklîfî hükümlerin azlığı ortaya çıkar. Kur'ân incelendiği zaman emir ve yasakların çabuk öğrenilip, kolay uygulanabilecek biçimde az olduğu görülür⁹⁶. Aynı zamanda hükümlerin hepsi aynı derecede olmayıp, kademelidir. Bunlardan bazıları mecbûrî iken, bazıları yalnız tavsiye edilmiştir⁹⁷.

Îfâlarda katılık yerine birden fazla seçenek getirilmek sûretiyle de bir nevî kolaylık sağlanmıştır⁹⁸. Kolaylığın esas alındığı ahkâmı tatbikte, beşerî zaaf gösterenlere dahi Cenab-ı Hakkın rahmeti eksik değildir⁹⁹.

Bütün bunlardan açıkça anlaşılıyor ki; İslâm dini, mü'minlerden her türlü işlerinde meşrûiyet çerçevesinde kalmak şartıyla, kolaylığı düstur edinmelerini istemekte, onların tâkatlerini aşan hususlarda kendilerine mesûliyet tereddüb etmeyeceğini ifade etmektedir¹⁰⁰.

⁹¹ Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 1990, s. 69.

⁹² Buhârî, *Cum'a*, 8; Müslim, *Ticâret*, 42.

⁹³ Buhârî, *Terâvih*, 1; Teheccüd, 5; Müslim, *Mûsâfirin*, 219; Şelebi, Muhammed Mustafa, *Ta'îlu'l-ahkâm*, Beyrut 1981, s. 24.

⁹⁴ Hatipoğlu, Mehmet, "*İslâm Mükellefiyet Anlayışı*", A.Ü.İ.F.D., c. XXI, s. 186.

⁹⁵ Buhârî, *Edeb*, 80; Abdurrezzâk b. Hemmam, *el-Musannaf*, I-XI, Beyrut 1390/1970, IX, 442, No. 17942.

⁹⁶ Hudari Bey, Muhammed, *Târîhu't-teşri'i'l-İslâmî*, Mısır 1970, s. 17; Ayrıca bkz. Zeydan, Abdulkerim, *el-Medhal li dirâseti's-şeriat'l-İslâmiyye*, Beyrut 1988, s. 95

⁹⁷ Hamidullah, Muhammed, *İslâma Giriş*, Ankara 1965, s. 177.

⁹⁸ Erdoğan, a.g.e., s. 68. Bkz. Bakara, 2/178.

⁹⁹ Hatipoğlu, a.g.m., s. 185. Bkz. Bakara, 2/286.

¹⁰⁰ Hatipoğlu, a.g.m., s. 187.

II- KOLAYLIK PRENSİBİNİN UYGULANİŞ ŞEKİLLERİ:

İslâm hukukunda kolaylık prensibi değişik şekillerde uygulamaya konulmuştur. Bunları üç ana maddede özetlemek mümkündür¹⁰¹:

A) Teşrî Anında Kolaylık ve Hafiflik:

Başlangıçta hükümler konulurken kolaylık ve hafiflik gözetilmiştir. Zemahşeri'nin de ifâde ettiği gibi; Allah, insanı ancak gücünün yettiği ve kuvvetinin tamamını sarfetmeksizin kolaylıkla yapabileceğiyle sorumlu tutmuştur. Nitekim günde beş defadan fazla namaz kılmak, bir aydan fazla oruç tutmak ve birden fazla hac yapmak insanın kudreti dahilindedir¹⁰².

Meselâ, orucun farz oluşunu bildiren ayette "Allah sizin için kolaylık diler, zorluk dilemez"¹⁰³ hükmü bildirilerek, senede bir ay oruç tutmanın sağlıklı bir kimsenin kudretinin dışında olmadığı ortaya konmuştur¹⁰⁴. Yine hac ibadetinin ömürde bir defa farz olması da bir nevi kolaylık olmaktadır. Bir sahâbi Hz. Peygamber'e: "Her yıl mı haccedeceğiz ya Rasûlallah?" diye sormuş, Hz. Peygamber (s.a) de: "Eğer evet deseydim, size her yıl hac farz olurdu. Eğer farz olsaydı onu yerine getiremezдіңiz. Ben sizi nasıl bırakıyorsam, siz de beni öyle bırakın."¹⁰⁵ buyurmuştur. Haccı emreden âyette de¹⁰⁶: "..Ona güç yetirebilenler için" kaydı getirilmiştir. Yine zekâtın da bütün müslümanlara değil, mal ve mal sahibiyle ilgili şartlar gerçekleştiğinde sadece zengin müslümanlara farz olması da bir nevi kolaylıktır¹⁰⁷.

Farz ibadetlerde kolaylık ve hafiflik esas alındığı gibi, nafile ibadetlerde de daima orta yol tavsiye edilmiş, derine dalmak, tâkat üstü sorumluluk altına girmek yasaklanmıştır. Meselâ, Hz.

¹⁰¹ Salih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, s. 97.

¹⁰² Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 407-408 ; Ayrıca bkz. es-Suyûti, *el-Eşbah*, s. 79-80.

¹⁰³ Bakara, 2/185.

¹⁰⁴ Sâlih b. Abdillâh, *a.g.e.*, s. 104 .

¹⁰⁵ Müslim, *Hac*, 412; Nesâî, *Menâsık*, I .

¹⁰⁶ Âl-i İmran, 3/97.

¹⁰⁷ Bkz. Sâlih b. Abdillâh, *a.g.e.*, s. 104.

Peygamber, gecelerini devamlı namazla geçirmek, daima oruç tutmak ve kadınlarla hiç evlenmemek hususunda birbirleriyle sözleşen üç sahabînin durumunu öğrendiğinde buna tepki göstermiş ve : "Böyle böyle söyleyen sizler misiniz? Vallâhi sizin Allah'tan en çok korkanınız ve sakınanınız benim. Lakin ben hem oruç tutar, hem iftar ederim. Hem namaz kılar, hem de uyurum. Kadınlarla da evlenirim. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir"¹⁰⁸ buyurmuştur.

Yine Hz. Âişe, Rasûlullah (s.a)'ın yanında bir kadının hiç uyumayıp gecelerini ibâdetle geçirdiğinden bahsedince Hz. Peygamber: "Gücünüzün yettiği kadar ibadet edin, vallâhi siz usanmadıkça, Allah da usanmayacaktır."¹⁰⁹ buyurmuştur.

Bu konuda diğer bir misal de şudur: Hz. Peygamberin Veda haccında, rahatsızlığı sebebiyle bulunamayan Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı ziyaretini esnasında Sa'd, bir kızından başka mirascısının olmadığını, bu nedenle malının üçte ikisini tasadduk etmek istediğini ifade eder. Bunun üzerine Hz. Peygamber malının üçte birini vermesini söyler ve: "Üçte bir de fazladır. Zira, mirascılarını zengin olarak bırakman, onları başkalarına muhtaç olarak bırakmandan daha hayırlıdır."¹¹⁰ buyurur. Hz. Peygamber (s.a)'ın bu tutumunu sahâbenin de sürdürdüğünü görüyoruz.

Teşri döneminde hükümlerin konulmasında tedrice de riâyet edilmiştir. Mekke dönemi teşrii küllî esaslar getirilmesine yöneliktir¹¹¹. Bu dönemde inanç, düşünce ve ahlâk prensiplerine daha çok önem verilmiş, gelen âyetlerin çoğu bu konularla ilgili olmuştur. Fıkıhın gerek ibâdet, gerekse hukuk kısımlarını konu alan âyetler ise daha azdır¹¹². Medîne döneminde ise, tafsîlatlı

¹⁰⁸ Buhârî, *Nikah*, 1; Müslim, *Nikah*, 5; Nesâî, *Nikah*, 4; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahman, *Sünenü'd-Dârimî*, I-II, İstanbul 1413/1992, *Nikah*, 3; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 158 ; III, 241 , 259, 285.

¹⁰⁹ İbn Mace, *Zühd*, 28. Ayrıca bkz. Buhârî, *Savm*, 51; Müslim, *İlim*, 7.

¹¹⁰ Müslim, *Vasiyye*, 5; Buhârî, *Cenâiz*, 37; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, I-II, İstanbul 1992, *Vasiyye*, 4 .

¹¹¹ Şâtîbî, *a.g.e.*, III, 26-27.

¹¹² Hudari Bey, *Târîhu't-teşri'î'l-İslâmî*, s. 16-18 ; Ahmet Emin, *Fecru'l-İslâm*, Mısır 1955, s. 228; Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Târîhi*, İstanbul 1989, s. 78.

hükümler konmuş¹¹³, böylece hükümlerde icmalden tafsile doğru gidilmiştir¹¹⁴. Hükümler içinde tedricce riayet edilmiş, mükellefiyetler hep birden gelmediği gibi, gelenler de zaman içinde tekemmül etmiş, istidat ve intibak kazanıldıkça tamamlanmış ve arttırılmıştır¹¹⁵. Böylece tedric usulü, muhatapların hükümleri anlayıp, korumalarında kolaylık sağlamıştır¹¹⁶.

Teşride uygulanan bu tedric metodunun önemine, mü'minlerin annesi Hz. Âişe (r.anha), şu kıymetli cümleleriyle işâret eder¹¹⁷: "İlk nâzil olan sûre (ve âyetler), cennet ve cehennemden bahseden sûrelerdir. Tâki insanlar peşpeşe İslâm'a girip, kalpleri O'na ısınınca, helâl ve haram bildiren âyetler (hükümler) inmete başladı. Eğer ilkönce: "İçki içmeyin, zina yapmayın" gibi hükümler inmiş olsaydı, onlar: "Biz, ebedî olarak ne içkiyi bırakırız, ne de zinayı terkederiz", derlerdi."¹¹⁸

Önce gelen bir hükmün yeni gelen bir hükümle kaldırılması anlamına gelen nesih de, maslahata riâyet etmek, mükelleflerden zorluk ve güçlüğü kaldırmak için¹¹⁹ tedricin bir çeşidi olarak¹²⁰, teşrî döneminde uygulanmıştır¹²¹. Bu cümleden olarak Allah, Kur'ân'da hükümlerin bazısını, kullarına kolaylık olsun diye kaldırmıştır¹²².

B) Geçmiş Ümmetlerdeki Ağır Hükümlerin Kaldırılması:

Hz. Peygamber (s.a)'in özelliklerinden söz eden ayette geçen: "... Sırtlarından ağır yüklerini ve üzerlerindeki bağları, zincirleri

113 Hudari Bey, *Târihu't-teşrî'l-İslâmî*, s. 16.

114 Hudari Bey, *a.g.e.*, s. 19.

115 Karaman, *İslâm Hukuk Târihi*, s. 57.

116 Zeydan, *el-Medhal*, s. 93 . Ayrıca bkz. Şatibî, *el-Muvâfakât*, II, 63.

117 Şener, Mehmet, *İslâm Hukukunda Örf*, İzmir 1987, s. 117.

118 Buhârî, *Fadâilü'l-Kur'ân*, 6.

119 Zeydan, *a.g.e.*, s. 95.

120 Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s. 150.

121 Hallâf, *İlmü usûl'l-fikh*, s. 222.

122 Şener Abdulkâdir, *Kıyas İstihsan İstislah*, Ankara 1974, s. 36. İlgili âyet için bkz. Ra'd, 13/ 39.

indirir, atar"¹²³ ifadesinde, meşakkatli ve ağır yükümlülüklerin kaldırıldığı belirtilmektedir¹²⁴.

Rasûlullah (s.a)'ın ve mü'minlerin duâsı olarak bildirilen "...Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize ağır bir yük yükleme"¹²⁵ âyeti de buna işaret etmektedir. Hadiste de bu duâyâ karşılık Yüce Allah'ın "Tamam öyle yaptım" buyurduğu belirtilmiştir¹²⁶.

Önceki ümmetlerde bulunup da Hz. Peygamber'den ve mü'minlerden kaldırıldığı ifade edilen ağır hükümlerden bir kısmı; onlara 50 vakit namazın farz kılınması, zekatta mallarının 1/4 'ini vermelerinin emredilmesi¹²⁷, ğanîmet mallarının yasak olması¹²⁸, necâset bulaşan elbisenin su ile temizlenmeyip, o kısmının kesilmesi, tevbenin kabulü için kişinin kendisini öldürmesi şeklinde açıklanmıştır¹²⁹.

C) Bazı Özürler Sebebiyle Hükümlerin Sonradan Kolaylaştırılması:

Bu nev'i kolaylaştırmayı fukaha yedi madde halinde tesbit etmiştir. Bunlar :

1) Iskat (düşürme): Cemaatla namaz, oruç, hac ve umrenin belli özürler sebebiyle düşmesi.

2) Tenkîs (Eksiltme): Yolculukta dört rek'atlı farz namazların iki rek'at olarak kılınması, namazı tam olarak kılamayan hastanın rükû ve secdeleri yapabildiği kadar (kolayına gelen şekilde) yapması.

¹²³ A'raf, 7/157.

¹²⁴ Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-kadîr min 'İlmi't-tefsîr*, Mısır 1964-1965, II, 252.

¹²⁵ Bkz. Bakara, 2/286.

¹²⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'l-azîm*, I-IV, Beyrut 1388/1969, I, 343.

¹²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, II, 578.

¹²⁸ Bkz. İbnu'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, II, 795. İlgili hadisler için bkz. Buhârî, *Teyemmüm*, 1 ; Müslim, *Mesâcid*, 3; Ebû Dâvud, *Cihad*, 121 .

¹²⁹ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 308; Aynî, Bedruddin Muhammed b. Ahmed, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahih'l-Buhârî*, I-XXV, I, 25 ; İbnu'l-Arabî, *a.g.e.*, II, 795.

3) İbdal (birşeyi bırakıp diğerini onun yerine koyma): Abdest veya guslün yerine teyemmüm yapılması, namazda ayakta duramayan kimsenin oturması, oturamayanın dayanması, dayanmaya gücü yetmeyenin imâ ile namaz kılması.

4) Takdîm (öne alma): Yolculuk, yağmur gibi sebeblerle ikindiye öğlenin vaktine alma (cem-i takdîm), üzerinden bir yıl geçmesini (havl) beklemeden malın zekâtını verme.

5) Te'hîr (erteleme): Akşamı yatsının vaktine erteleme, hasta veya yolcunun orucunu Ramazandan sonraya bırakması.

6) Terhîs (ruhsat verme): Hades halinde olan (muhdês) kimsenin teyemmümle namaz kılması, taşla tahâret yaptıktan sonra geride kalanla namazın câiz olması, tedâvî maksadıyla necis olan bir şeyin yenilip, içilmesi, boğzda kalan lokmanın şarapla giderilmesi.¹³⁰

7) Tağyîr (değiştirme): Korku namazında (salâtu'l-havf) namazın bilinen şeklinin değiştirilmesi.¹³¹

III- KOLAYLIK PRENSİBİ İLE İLGİLİ KÜLLÎ KÂİDELER :

A) Meşakkatle İlgili Olanlar:

1) Meşakkat teysîri celbeder" (Mecelle mad. 17)

Kâidenin aslı ¹³² " المشقة تجلب التيسير " dir. Bu kâide: "Allah sizin için kolaylık ister, güçlük istemez",¹³³ "Allah, din hususunda üzerinize hiç bir zorluk yüklemedi"¹³⁴ ayetleri ile, "Sizler kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz, zorlaştırıcı değil."¹³⁵,

¹³⁰ İbn Abdisselâm, *Kavâid*, s. 192-193; Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 82; İbn Nüceym, *Zeynû'l-Âbidîn b. İbrâhîm, el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut 1413/1993, s. 83; Zuhaylî, *Zarûret*, s. 205 .

¹³¹ İbn Nüceym, *a.g.e.*, s. 83; Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 205.

¹³² Suyûtî, *Eşbah*, s. 76; İbn Nüceym, *a.g.e.*, s. 75 .

¹³³ Bakara, 2/185 .

¹³⁴ Hac, 22/78.

¹³⁵ Buhârî, *Vudu'*, 58 ; *Edcb*, 80.

"Dininizin en hayırlısı, en kolay olanıdır."¹³⁶ gibi hadislerle dayanmaktadır.

Yani zorluk ve güçlük kolaylaştırmaya sebeptir; bu bakımdan darlık ve sıkıntı zamanında genişlik gösterilmesi gerekir¹³⁷.

Meşakkat -asında meşrû olmamasına rağmen- şer'i hükümlerin değişmesine, zarûret hallerinde normal ahkâmın yerine yeni hükümlerin konulmasına, bazı hükümlerde de ruhsat verme ve kolaylaştırma sûretiyle insanlardan güçlüğün ve sıkıntının kaldırılmasına sebep olur¹³⁸.

Meşakkat iki şey doğurur: Biri, fiilin bırakılması, diğeri de bozukluğun meydana gelmesidir. Alışılmışın üzerinde zorluk, usanç ve bıkkınlık doğurur¹³⁹. Kendisini visal orucu ve gece namazı hususunda taklît etmeye başlayanlara Hz. Peygamber (s.a): "Amellerden güç yetirebileceğiniz şeyleri yapın. Zîra siz usanmadıkça Allah asla usanmaz. Allah'ın en çok hoşlandığı amel, az da olsa devamlı olanıdır "¹⁴⁰ buyurarak, engel olmuştur.

Meşakkat aynı zamanda mükellefte bazı bozukluklara da sebep olur. Bu bozukluk, bedenî veya rûhî bir rahatsızlık olabilir¹⁴¹. Nitekim Hz. Peygamber'in "Yolculukta oruç tutmak iyilik ve takvâdan değildir"¹⁴² ve "İki kimse arasında hükmedecek olan hâkim, sakın öfkeli iken hükmetmesin"¹⁴³ hadisleri ile, yemek hazırlarken veya sıkışık vaziyette iken namaz kılmayı

¹³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 479; Heysemî, Nureddin Ali b. Ebi Bekr, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*, I-X, Beyrut 1967, I, 60.

¹³⁷ Ali Haydar, *Dûreru'l-hukkâm*, I, 70.

¹³⁸ Zuhaylî, *Zarûret*, s. 200-201.

¹³⁹ Salih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, s. 34..

¹⁴⁰ Buhârî, *Savm*, 49, 52; *Libas*, 43 ; *Rikak*, 18 ; Müslim, *Mûsâfirin*, 215, 220, 221 ; İbn Mâce, *Zühd*, 28 ; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, II, 231.

¹⁴¹ Salih b. Abdillâh, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁴² Buhârî, *Savm*, 32 ; Müslim, *Sıyam*, 92 ; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, IV, 299.

¹⁴³ Buhârî, *Ahkâm*, 13 ; Müslim, *Akdiye*, 16 ; Ebû Dâvud, *Akdiye*, 9

yasaklaması¹⁴⁴, kişinin kendisini tedirgin eden şeyi yapmaması gerektiğini göstermektedir¹⁴⁵.

Kolaylığı gerekli kılıp, kılmaması açısından meşakkati, hukukçular iki kısma ayırarak açıklamışlardır:

a) Genel olarak ibadetlerden ayrılmayan meşakkatler: Şiddetli soğuklarda abdest almak ve gusletmek, çok sıcak ve soğuk günlerde namaz kılmak, uzun ve sıcak günlerde oruç tutmak gibi. Bu nevî zorlukların ibadetlerin hafifletilmesinde bir tesiri yoktur.

b) Çoğu zaman ibadetlerden ayrılan zorluklar. Bunlar da üçe ayrılır :

aa) Ağır, şiddetli meşakkat: Canın, organların, ya da bunların menfaatlerinin yok olmasından korkmayı gerektirecek türde meşakkatler, kesin olarak hafifletmeyi ve ruhsatları gerekli kılar. Zira dünya ve âhiret maslahatını temin açısından canı ve organları korumak, ibadetleri yerine getirip bunları kaybetmekten evlâdır.

ab) Hafif meşakkat: Parmakta az bir ağrı, hafif baş ağrısı gibi ağrı ve sancılardır ki, bunların ibadetlerin hafifletilmesinde tesiri yoktur. Çünkü ibadetlerin maslahatlarını elde etmek, bu nevî meşakkatleri kaldırmaktan evlâdır.

ac) İkisinin ortasında olan meşakkatler: Bunlardan birinci kısma yakın olanlar hafifletmeyi gerektirir, ikinci kısma yakın olanlar ise tahfifi gerektirmez¹⁴⁶.

Meşakkate, hakkında nas olmayan yerde itibar edilir. Meşakkatin hilâfına nas bulunursa, o takdirde meşakkatle hafifletme caiz olmaz¹⁴⁷. Meselâ, insan idrarının necis olduğu nass

¹⁴⁴ Müslim, *Salât*, 67.

¹⁴⁵ Bkz. Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, II, 90.

¹⁴⁶ İbn Abdisselâm, *Kavâid*, II, 193-194; Karâfî, Şihâbüddin Ebu'l-Abbas es-Sanhacî, *Envâru'l-burûk fi envâi'l-furûk*, I-IV, tahk. Kal'aci-Muhammed Ravâs, Beyrut 1347, I, 118-119; Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 80-81; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 82.

¹⁴⁷ İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 83.

ile sabittir¹⁴⁸. Bu yüzden ondan sakınmada her nekadar meşakkat olsa da, kolaylaştırmayı gerekli kılmaz.

2) "Bir iş zîk (dik) oldukça müttesi' olur." (Mecelle mad. 18)

Bu kâide Eşbah'ta "ان الأمر اذا ضاق اتسع" şeklinde geçer¹⁴⁹. Bunu İmam Şâfiî ortaya koymuştur. Yani, bir işte meşakkat görülünce ruhsat ve genişlik gösterilir¹⁵⁰.

Bunun aksi olarak da, "Bir iş geniş olduğunda daraltılır" kâidesi geliştirilmiştir. Gazzâlî bu ikisini birleştirerek :

"كل ما جاوز عن حده انعكس الى ضده" "Sınırını aşan herşey zıddına döner" şeklinde tek bir kâide haline getirmiştir¹⁵¹. Yani, meşakkat bir işin genişletilmesini gerektirdiğinde, meşakkat kaldırılacak derecede genişletilir. Sonra iş, meşakkatin izâle olmasıyla eski durumuna döner¹⁵². Bu, "Elbette zorluğun yanında bir kolaylık vardır. Gerçekten, zorlukla beraber bir kolaylık daha vardır."¹⁵³ âyetine dayanır¹⁵⁴.

B) Zararla İlgili Olanlar:

1) "الضرر يزال" "Zarar İzâle Edilir."¹⁵⁵ (Mecelle mad. 20)

Bu kaidenin aslı Hz. Peygamber'in: "Zarar verme ve zarara zararlar karşılık verme yoktur."¹⁵⁶ hadisine dayanır. Bütün

¹⁴⁸ Zeylaî, Abdullah b. Yusuf, *Nasbu'r-râye il-châdisi'l-Hidâye*, I-III, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1393/1973, I, 125; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, I, 207; Hindî, Müttaî b. Hüsamüddin, *Kenzü'l-ummâl fi Süneni akvâli ve'l-cfâl*, I-XVI, Halep 1970, IX, 347, No. 26375.

¹⁴⁹ Bkz. Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 83; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 84.

¹⁵⁰ Ali Haydar, *Düreru'l-hukkâm*, I, 72.

¹⁵¹ Suyûtî, *a.g.c.*, s. 83.

¹⁵² Nedvî, Ali Ahmed, *Kavâ'idu'l-fikhiyye*, Dımaşk 1986, s. 357.

¹⁵³ İnşirah, 94/5,6.

¹⁵⁴ Ali en-Nedvî, *a.g.c.*, s. 271.

¹⁵⁵ Suyûtî, *a.g.c.*, 83.

¹⁵⁶ İbn Mâce, *Ahkâm*, 17; Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ, Akdiye*, 31; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 327.

muhayyerlikler, her çeşidiyle hacr¹⁵⁷, şufa¹⁵⁸, kısas¹⁵⁹, hudûd¹⁶⁰, keffâretler, telef olunan şeyin tazmîni, kısmet¹⁶¹ gibi bir çok hukukî mesele bu kâide üzerine oturtulmuştur¹⁶².

"الضرر لا يزال بالضرر" " Bir zarar kendi misliyle izâle edilmez. (Mecelle mad. 25).

Bir zarar kendisinden daha büyük bir zararla giderilemediği gibi, kendi misli ile de giderilmez. Meselâ ; darda kalan (muztar) aynı durumda olan başka birisinin kendisine yetecek kadar bulunan yiyeceğinden alamaz¹⁶³.

Bu kâidenin istisnası vardır "يتحمل كل الضرر الخاص لأجل دفع" " Zararı âmmı def için zararı hâs ihtiyar olunur." (Mecelle Mad. 26). Darda kalan kimsenin başkasının yiyeceğini alması, kadınları ve çocukları kalkan olarak kullanan düşmanı vurmanın cevâzı gibi¹⁶⁴.

3- "إذا تعارض مفسدتان روعي اعظمهما ضرراً بارتكاب أخفهما" " İki fesad teâruz ettikte ehaf olanı irtikâb ile, âzâmın çâresine bakılır." (Mecelle mad. 28)

Yani bir kimse iki fesadla karşılaştığında hafif olanı işleyerek, büyük olanı terkeder. Yoksa büyük olanı işleyemez. Çünkü zarûret olmaksızın haramı işlemek câiz olmadığı gibi, fazlasını işlemekte de zarûret yoktur¹⁶⁵.

157 Hacr: Delilik, çocukluk ve benzeri sebeplerden ötürü kişinin akid ve sözleşme gibi kavli tasarruflarından mahrum edilmesi.

158 Şufa: Bir malın satışı anında birilerinin başkalarından önce satın alabilme hakkı.

159 Kısas: Kasden işlenen bir suçun misliyle cezâlandırılması.

160 Hudud: Had kelimesinin çoğuludur, had; sınırları belirlenmiş ceza.

161 Kısmet : Taksim, malın bütününe yaygın hisseyi belli hale getirmek.

162 Suyûtî, el-Eşbah, s. 83-84 ; İbn Nüceym, el-Eşbah, s. 85.

163 Suyûtî, a.g.e., s. 86 ; İbn Nüceym, a.g.e., s. 87 .

164 Suyûtî, a.g.e., s. 87.

165 A. Haydar, Düreru'l-hukkâm, I, 86.

Meselâ: yarası olan bir şahıs secde ettiğinde yarası akacak, etmezse akmayacaksa, oturarak namazını kılar, rukû ve secdelerini îma ile yapar. Çünkü secdeyi terketmek hadesle namaz kılmaktan daha hafif bir mefsedettir¹⁶⁶.

C) Zarûret ve İhtiyaçla İlgili Olanlar:

1) "الضرورات تبيح المحظورات" "Zarûretler memnû olan şeyleri mübah kılar. " (Mecelle mad. 21).

Zarûretlerin haramı mübah kılmasına usulde "ruhsat" denir ki, daha önce de belirttiğimiz gibi ruhsat; özür sebebiyle ikinci defa meşrû kılınan hüküm demektir. Ruhsatın mübah oluşu, fiildeki haramlığın ortadan kalkması manasında değildir. Mübah bir fiili işleyen nasıl muâheze edilmezse, ruhsatı işleyen de muâheze edilmez, demektir. Mesela, bir kimse ikrah halinde bir başkasının malını telef etse, bu durumda başkasının malına zarar vermenin haramlığı ortadan kalkmaz, ancak bu ruhsatı kullanan kimse kınanmaz¹⁶⁷.

Zarûret halinde meyte yenmesi, şarapla boğazda kalan lokmanın akıtılması, ikrah anında küfrü gerektiren bir kelimeyi telaffuz gibi pek çok mesele bu kâideye göre câiz olmuştur¹⁶⁸.

Ancak zarûretler her haramı mübah kılmaz. Meselâ, bir kimsenin ikrah halinde başkasını öldürmesi veya bir organını kesmesi câiz olmaz. Zira kendisinin ölümündeki zarar, başkasını öldürmekten daha hafiftir¹⁶⁹.

Bu kâide, fıkıhın gösterdiği kolaylık ile insanların ihtiyaçlarına göre yetkisinin sınırlarının geniş oluşunun bir delilidir¹⁷⁰

¹⁶⁶ İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 89.

¹⁶⁷ Ali Haydar, *Düreru'l-hukkâm*, I, 77.

¹⁶⁸ İbn Nüceym, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁶⁹ Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 84 ; İbn Nüceym, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁷⁰ Ali en-Nedvî, *Kavâ'idu'l-fikhiyye*, s. 252.

2- " ما ابيح للضرورة تقدر بقدرها " " Zarûretler kendi miktarınca takdir olunur."¹⁷¹ (Mecelle mad. 22).

Bu, " Kim darda kalırsa başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde gûnah yoktur."¹⁷² âyetine dayanır. Bu kâide öncekinin alanını daraltmakta ve kayıt altına almaktadır. Yani zarûret sebebiyle mübah kılınan fiil, ancak zarûreti giderecek kadar işlenebilir, daha fazla işlenmez¹⁷³.

Meselâ; darda kalan kimse, haram maddeden ancak ölmeyecek kadar yiyebilir. Doktor, hastanın avret yerine ihtiyaç miktarınca bakabilir¹⁷⁴.

3) " الحاجة تنزل منزلة الضرورة عامة اوخاصة " Hâcet umûmî olsun, husûsî olsun zarûret menzilesine tenzîl olunur." (Mecelle mad. 32).

İcâre akdi ortada olmayan (ma'dum) menfaat üzerine kurulduğundan kıyasa muhâliftir. Ancak ihtiyaç sebebiyle buna izin verilmiştir. Bey' bi'l-vefâ¹⁷⁵, selem, istisna'¹⁷⁶ akidleri de bu kâideye göre câiz kılınmıştır¹⁷⁷. Bu akidler genel ihtiyaçlardır. Genel ihtiyaçlar zarûret gibidir¹⁷⁸.

D) Örf - Âdetle İlgili Olanlar:

1) " العادة محكمة " "Âdet muhakkemdir." (Mecelle Mad. 36).

Bu kâide, " Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir."¹⁷⁹ mevkuf hadîsine dayanır¹⁸⁰.

¹⁷¹ Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 84; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 86.

¹⁷² Bakara, 2/173.

¹⁷³ A. Haydar, *Dürru'l-hukkâm*, I, 79.

¹⁷⁴ İbn Nüceym, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁷⁵ Bey' bi'l-vefâ: Geri alma şartıyla satım.

¹⁷⁶ Istisna: Bir sanatkâra, usta veya meslek sahibine bir şey ısmarlak. (Sparış akdi)

¹⁷⁷ Suyûtî, *a.g.e.*, s. 88 ; İbn Nüceym, *a.g.e.*, s. 90-91.

¹⁷⁸ Suyûtî, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 379 ; Zeylâî, *Nasbu'r-râye*, IV, 133.

¹⁸⁰ Suyûtî, *a.g.e.*, s. 89.

Bir anlaşmazlık durumunda, pek çok meselede örf ve âdete mürâcaat edilir. Çünkü örf ve âdet, üzerine hükümün binâ edildiği bir delildir. Her asırda o asrın örfü müteber olur. Hâkim ve müftü, örf ve âdeti terkederek mezhebin zâhirine göre hüküm veremez¹⁸¹.

" Âdet muhakkemdir" demek; hakkında nass bulunmayan bir meselede örf ve âdetle hüküm verilir, demektir. Hakkında nass varsa, o takdirde nass terkedilip, örfle amel edilemez. Çünkü nass, örften daha kuvvetlidir¹⁸². Aynı zamanda şerîata muhâlif olan örf ve âdete itibar edilmez¹⁸³.

2) "Ezmânın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkar olunamaz. (Mecelle mad. 39) "لا يترك تغير الأحكام بتغير الأزمان"

Zamanın geçmesiyle örf ve âdete bağlı olan ahkâm da değişir. Çünkü zaman değiştikçe insanların ihtiyaç, örf ve âdetleri de değişecektir. Bu yüzden şer'î bir delile dayanmayıp, örf ve âdetle bağlı olan cüz'î hükümler değişebilir.

Meselâ; önceleri satın alınacak bir evin bir odasını görmek yeterli oluyordu. Bu şekilde evi alan kimsenin, diğer odalarda görme muhayyerliği kalkıyordu. Fakat sonraları evin her bir odasını görmedikçe görme muhayyerliğinin düşmediği kabul edilmiştir. Mütekaddimîn ile müteahhirîn fukahâ arasındaki bu ihtilaf, bir delile bağlı olmayıp, binalar hakkındaki örf ve âdete bağlı olan bir ihtilaftır¹⁸⁴.

3) Örfen ma'ruf olan şey şart kılınmış gibidir. (Mecelle mad.43)

Bu kâide el-Eşbah'ta ; "المعروف عرفاً كالمشروط شريعاً" şeklinde yer alır¹⁸⁵. Meselâ; bir kimse dikilmesi için terziye veya boyanması

¹⁸¹ A. Haydar, *Düreru'l-hukkâm*, I, 92.

¹⁸² A. Haydar, *a.g.e.*, I, 93.

¹⁸³ A. Haydar, *a.g.e.*, I, 99.

¹⁸⁴ A. Haydar, *a.g.e.*, I, 101.

¹⁸⁵ İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 99.

için boyacıya kumaş verse ve ücreti baştan belirlemese, sonradan aralarında işin ücretle mi yoksa bedâva mı yapıldığı hususunda anlaşmazlık çıkıp, müşteri bedâva yaptıklarını, terzi veya boyacı da ücretle yaptıklarını iddia etseler, bunların ücretle iş yaptıkları örfen biliniyor ise bu şart kılınmış gibi kabul edilir¹⁸⁶.

Kısaca açıklamaya çalıştığımız bu külli kâidelerden de anlaşıldığı gibi; sıkıntı, zarûret ve ihtiyacın sebep olduğu darlık durumlarında kolaylık prensibi işletilerek, insanlara ruhsat ve genişlikler tanınmıştır. Kolaylık prensibi, İslâm hukukunun vazgeçilmez prensiplerinden biri olmaktadır.

IV- KOLAYLIK PRENSİBİNİ DOĞURAN SEBEBLER:

İslâm hukukunda hükümlerde kolaylaştırmayı ve hafifletmeyi gerektiren özür durumları, hukukçular tarafından tesbit edilmiştir. Bunlar: Zarûret, ikrah, sefer, hastalık, nisyan, hata, cehl, noksanlık, umûm-i belvâdır¹⁸⁷. Bu özür durumlarını kısaca tarif edip, bunlar sebebiyle getirilenn ruhsatların üzerinde durmaya çalışacağız.

A) Zarûret:

Zarûret; "dinin yasak kıldığı bir şeyi yapmaya sevkeden durum" olarak tarif edilmişti¹⁸⁸. Bu sevk ve icbar bazen -tehdit ve tazyikte olduğu gibi- başkalarından, bazen de ârizî sebebler, hâdiseler, dayanılmaz güçlüklerden gelir. İnsan için aç kalmak ve insanlar için kıtlık bu kâbildendir¹⁸⁹.

Zarûret halini, gıda ve tedavî zarûreti olmak üzere iki bölümde inceleyeceğiz :

¹⁸⁶ İbn Nüccym, *el-Eşbah*, s. 99; Ali Haydar, *Dürru'l-hukkâm*, I, 108.

¹⁸⁷ Bkz. Suyûti, *el-Eşbah*, s. 76; İbn Nüccym, *a.g.e.*, s. 75-76; Zuhayli, *Zarûret*, s. 73-74.

¹⁸⁸ Bkz. Tez metni, s. 7.

¹⁸⁹ Zeydan, "*İ.H. Zarûret Hâli*", Karaman, İ. I. Günün Mesleleri, I, 223

1) Gıda (yeme, içme) zarûreti:

Açlık zarûreti Kur'ân'da açıkça ortaya konulmuş ve bu durumda bazı haram maddelerin yenilmesine izin verilmiştir. Bakara, En'am ve Nahl sûrelerindeki ilgili âyetlerde yenilmesi yasak olan şeyler dört madde olarak zikredilmiştir: "Allah size ancak ölüyü (meyte), kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı. Her kim bunlardan yemeğe mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur."¹⁹⁰

Mâide sûresinde ise haram olan şeylerin sayısı sekize çıkarılmıştır: "Leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, boğulmuş, (taş, ağaç v.b. ile) vurulup öldürülmüş, yukarıdan yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanıp ölmüş (hayvanlar ile) canavarların yediği hayvanlar -ölmeden yetişip kestikleriniz müstesna-, dikili taşlar (putlar) üzerine boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı. Bunlar yoldan çıkmaktır."¹⁹¹

Hz. Peygamber de zarûret durumunda meytenin yenilmesine ruhsat vermiştir: Ebû Vâkıd el-Leysi'den rivâyet edildiğine göre; bir grup Hz. Peygamber'e gelerek şöyle der: "Ya Rasûlallah, biz bir yerde idik, iyice acıktık, bize meyte yemek ne zaman helâl olur?" Rasûlullah (s.a.): "Sabah ve akşam içecek bir şey, baklagil cinsinden yiyecek bir şey bulamazsanız, o zaman meyteyi yiyebilirsiniz"¹⁹² buyurmuşlardır.

İbnu'l-Arabî (ö.543/1148) darda kalanı, "öleceğinden korkan kimse" olarak tanımlamıştır¹⁹³. Zarûret, ya şiddetli açlık durumunda helâl yiyecek bulamamakla veya bir kimsenin zorlamasıyla gerçekleşir.¹⁹⁴ Âyette geçen " فلا اثم عليه " ..Onun

¹⁹⁰ Bakara, 2/173 ; Bkz. En'am, 6/145 ; Nahl, 16/115.

¹⁹¹ Mâide, 5/3.

¹⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 218; Dârimî, *Sünen*, Edâhî, 24.

¹⁹³ İbnu'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 55.

¹⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, II, 121; Kurtubî, *el-Câmi*, II, 225.

üzerine günah yoktur"¹⁹⁵ ifâdesiyle güçlük ve sıkıntının kaldırıldığına işâret edilmektedir¹⁹⁶.

Darda kalanın, haram maddelerden yiyebileceği miktar husûsunda İslâm hukukçularının farklı görüşleri vardır:

Hanefîlere göre muztar, meyteden ancak ölmeyecek kadar yer; doyuncaya kadar yiyemez¹⁹⁷. Çünkü, zarûret sebebiyle helâl kılınan şey zarûret miktarınca olur, daha fazlası değildir¹⁹⁸.

İmam Şafî el-Ümm'de, zarûret sebebiyle haram kılınmış olma vasfı ortadan kalktığı için azı kâfi gelse bile doyuncaya kadar yiyip içmesini yasaklamamanın doğru olamayacağını ifade eder¹⁹⁹.

Mâlikîlere göre zarûret, haramlığı kaldırıp, mübah kıldığı için doyuncaya kadar yiyebilir²⁰⁰.

Hanbelî hukukçu İbn Kudâme (ö.620/1223) ise, zarûret halinin devamlı olması durumunda doyuncaya kadar yemeğe cevaz verirken, zarûret geçici ise helâl yiyecek bulma ihtimalinden dolayı buna izin vermez²⁰¹.

Âyetlerde zarûret hiçbir şart koşulmaksızın mutlak olarak zikredilmiştir. Dolayısıyla hertürlü zarûret halini içine almaktadır²⁰². Darda kalan kimse için ister yeme-içme, ister tedâvî zarûreti olsun hertürlü haram mübah olur²⁰³.

Susuzluk halinde ya da boğazında kalan lokmayı gidermek için şarap içilip içilmeyeceği hususunda da ihtilaf vardır. İmam Şâfî, susuzluğu ve açlığı daha da artıracığını öne sürerek şarap

¹⁹⁵ Bakara, 2/173.

¹⁹⁶ Râzî, *a.g.e.*, II, 122.

¹⁹⁷ Cassas, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 127; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, II, 131.

¹⁹⁸ İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 86.

¹⁹⁹ Şafî, *el-Ümm*, II, 252.

²⁰⁰ Cassas, *a.g.e.*, I, 160; İbnu'l-Arabi, *a.g.e.*, I, 56 ; Râzî, *a.g.e.*, II, 131.

²⁰¹ İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed, *el-Muğnî*, I-XII, Beyrut 1405/1984, IX, 330-331.

²⁰² Cassas, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 126.

²⁰³ Zuhaylî, *Zarûret*, s. 74.

içmeyi câiz görmemiştir²⁰⁴. İmam Malik (ö.179/795) de şarap içmeyi ikrah sebebiyle mecbur kalanın içebileceğini, ancak susuzluk ve açlıktan dolayı ise içemeyeceğini belirtir. Zira içki mutlak olarak, meyte ise, zarûret bulunmaması şartıyla haram kılınmıştır²⁰⁵. Ebû Hanîfe (ö.150/767) ise muztarın şarap içebileceği görüşündedir²⁰⁶.

Mâlikî, Şafîî ve Hanbelîlere göre dinin yasakladığı birşeyi işlemek için yola çıkıp (sefer-i ma'siyet), zarûret içine düşen kimse bu ruhsatlardan istifade edemez²⁰⁷. Hanefîlere göre ise ruhsatlardan istifade eder. Yemeyerek kendini ölüme terketmesi daha büyük günahdır²⁰⁸.

2) Tedâvî zarûreti :

Hastalık halinde muâyene ve tedâvî için doktorun, kadın veya erkeğin vücûduna bakmasına izin verilmiştir²⁰⁹. Ancak kadının erkek tarafından tedâvî ve muayene edilmesi hususundaki ruhsat ve cevâzdan, mûtahassıs kadın doktor bulunmadığı takdirde istifade edilir²¹⁰. Nitekim Serahsî, tedâvîyi bilen bir kadın doktorun olmaması durumunda, erkek doktorun zarûret miktarınca kadına bakabileceğini belirtmiştir²¹¹.

Tedâvîde haram kılınmış maddelerin kullanılıp kullanılmayacağı hususunda hukukçuların farklı görüşleri vardır. Hz. Peygamber'in haram yiyecek ve içeceklerde tedâvîyi yasaklayan

204 Şâfiî, *a.g.e.*, II, 253.

205 İbnu'l-Arabî, *Ahkâmû'l-Kur'ân*, I, 56; Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 228.

206 Cassâs, *Ahkâmû'l-Kur'ân*, I, 129 ; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, II, 132.

207 Bkz. Şâfiî, *el-Ümm*, II, 253; İbnu'l-Arabî, *a.g.e.*, I, 58 ; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 332; Râzî, *a.g.e.*, II, 131.

208 Cassâs, *a.g.e.*, I, 128 ; Kurtubî, *a.g.e.*, II, 232.

209 Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, I-XXX, Beyrut 1990, X, 156; İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer, *Reddu'l-muhtar ala'd-dürri'l-muhtar*, I-V, İstanbul 1307, V, 326.

210 Zeydan, *İ.H. Zarûret Hâli*, Karaman, *İ.I. Günün Meseleleri*, I, 234.

211 Serahsî, *a.g.e.*, X, 156-157.

hadislerine dayanarak bazıları bunun câiz olmadığını söylemişlerdir²¹².

Hz. Peygamber (s.a): "Allah, şifanızı haram kıldığı şeylerde yaratmamıştır."²¹³ buyurmuştur.

Bu görüşün sahiplerine göre açlık zarûreti ile tedâvî zarûreti aynı değildir. Açlık sebebiyle darda kalan yiyecek başka birşey bulamamıştır. Hastalığın tedâvisinde ise, tek yol haram yiyecek ve içecekleri kullanmak değildir. Bunları yemekle açlığın geçeceği kesin olarak bilindiği halde, hastalığın geçeceği bilinmemektedir²¹⁴.

Hanefilere göre hastalığa iyi geleceği kesin olarak biliniyorsa haramla tedâvî câizdir. Kesin olarak bilinmiyor da zannediliyorsa câiz değildir²¹⁵.

Zâhirîlere göre haramla tedâvî câizdir. Delilleri Urenî hadisidir²¹⁶. Bu hadisin özeti şudur:

Enes b. Mâlik'ten rivâyet edildiğine göre : Urenîler'den bir grup Rasûlullah'a gelip İslâm'ı kabul ettiler. Medîne'nin havası kendilerine ağır geldiğinden bir süre sonra hastalandılar. Durumlarını Rasûlullah'a anlatınca, Hz. Peygamber: "Deve çobanımızla birlikte Medîne'nin dışına çıkıp develerin süt ve sidiğinden faydalansanız" buyurdu. Kabul edip çıktılar, devenin süt ve sidiğinden içerek şifa buldular²¹⁷. Ebû Hanîfe'ye göre bu sadece onlara tanınmış bir ruhsattır²¹⁸.

Şâfiîler şarap ile diğer haram nesneleri birbirinden ayırıp, haramla tedâvîyi câiz görürken şarapla tedâvîye izin vermezler²¹⁹.

212 İbnü'l-Arabî, *a.g.e.*, I, 59; Kurtubî, *a.g.e.*, II, 231; İbn Teymiyye, Takrîyyüddin Ahmed b. Abdulhalim, *Mecmû'u fetâvâ*, I-XXXVII, Riyad 1381, XXI, 82.

213 Buhârî, *Eşrîbe*, 15.

214 Zeydan, *İ.H. Zarûret Halli*, Karaman, *İ.I. Günün Meselcleri*, I, 236.

215 Kâsânî, Alâüddin Ebu Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, I-VII, Beyrut 1394/1974, I, 61.

216 İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *el-Muhallâ*, I-XII, (tahk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kâhîre 1349, I, 168, 174.

217 Buhârî, *Vudu'*, 66; *Zekât*, 68; Tıb, 6; Müslim, *İman*, 184; Ebû Dâvud, *Hudud*, 3.

218 Kâsânî, *Bedâi'* I, 62.

219 Bkz. Şâfiî, *el-Ümm*, II, 253.

Tedâvî ile ilgili sayılabilecek bir-iki hususu da burada zikredebiliriz. Bunlardan birisi, Hz. Peygamber'in bir harbte burnu kesilen Arfece b. Es'ad'e altından burun edinmesine izin vermesidir²²⁰. Diş tedâvisinde erkekler için altın kullanılmasının mübah oluşuna bu hadis delil olarak getirilmiştir²²¹.

Yine Hz. Peygamber, Abdurrahman b. Avf ve Zübeyr b. Avvâm'ın vücudlarında meydana gelen bir rahatsızlık sebebiyle ipek giymelerine ruhsat vermiştir²²².

Organ nakli, karı-koca arasında olmak şartıyla sun'î aşılama, otopsi v.b. de tedâvî zarûreti sebebiyle câiz olmaktadır²²³.

B) İkrâh:

İkrâh, başkasını, kendi haline bırakıldığında râzı olmayacağı ve tercih etmeyeceği bir şeyi yapmaya zorlamaktır²²⁴.

İkrâhın gerçekleşmesi için bazı şartlar öne sürülmüştür. Bunlar:

- 1) Mükrih (zorlayan), mükrehi (zorlanan) tehdit ettiği şeyi yapma kudretine sahip olmalıdır.
- 2) Mükreh, mükrih tarafından tehdit edildiği şeyin hemen icrâ edileceği hususunda canından korkmalıdır.
- 3) Tehdidin kendisiyle yapıldığı şey (âlet) telef edici, organları yok edici, ya da rızayı ortadan kaldıracı durumda olmalıdır.

²²⁰ Ebû Dâvud, *Hâtim*, 7; Tirmizî, *Libas*, 31; Nesâî, *Zinet*, 41; A. Hanbel, *el-Müsned*, V, 23.

²²¹ Hattâbî, Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed, *Meâlimü's-sünen*, I-V, İstanbul 1992, IV, 434, dipnot 1. (Ebû Dâvud'la birlikte)..

²²² Müslim, *Libas*, 24; Buhârî, *Libas*, 29 ; Ebû Dâvud, *Libas*, 13 ; Tirmizî, *Libas*, 2 ; İbn Mâce, *Libas*, 17.

²²³ Karaman, Hayrettin, *Günlük Hayatımızda Helâller ve Haramlar*, İstanbul 1987, s. 3; Organ nakli için bkz. Mehmet Şener, "İslam Hukukuna Göre Organ Nakli Üzerine Bir Deneme", D.E.Ü.İ.F.D. Say. VII, İzmir 1992, s. 137; Zeydan, "İ.H. Zarûret Hâlf", Karaman, *İ.I. Günün Mescitleri*, I, 245.

²²⁴ Taftâzânî, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer, *et-Telvih ala't-tavdih*, I-II, İstanbul 1310, II, 789.

4) Yapılması istenen şey, mükrehin ikrahtan önce de kendisinden kaçındığı bir husus olmalıdır²²⁵.

İkrah üç kısma ayrılır:

1) İkrâh-ı mülci': Öldürme, kesme, cana ya da organlara zarar verecek şekilde şiddetli dövme ile tehdit şeklinde gerçekleşen ikrahtır. Bu nevî ikrah, rızayı ve ihtiyarı yok eder. Buna tam ikrah da denir. Bu, mükrehi mükrihin elindeki bir âlet durumuna sokar²²⁶.

2) İkrâh-ı gayri mülci': Hapis, bağlamak ve uzuvlarına zarar vermeyecek şekilde dövmekle tehdit gibi ikrahlardır. Bu çeşit ikraha nâkıs ikrah da denir. Bu rızâyı kaldırır, ancak ihtiyârı yok etmez²²⁷.

3) Kişinin babası, evlâdı, ya da âilesinden başka birisinin hapsedilmesiyle tehdit edilmesi şeklindeki ikrahtır. Bu ikrah rızayı yok etmez²²⁸. Bu nevî ikrah kıyâsen ikrah olmasa da -zîra kişinin bizzat kendisine bir zarar yoktur-, istihsânen ikrahtır²²⁹.

İkrâh-ı gayri mülci', mutlak olarak mükrehi fiilinin neticesi bakımından serbest bırakmaz. Meselâ birisi hapisle tehdit edilerek içki içmeye veya falan şahsı öldürmeye zorlansa, teklifi yerine getirirse tamamen sorumlu olur²³⁰.

İkrâh-ı mülci' ise zarûret hallerindendir.²³¹ Hz. Peygamber: "Ümmetimden hatâ, nisyan (unutma) ve zor karşısında yaptıkları şeyler kaldırıldı, affedildi."²³² buyurmuştur.

225 Serahsî, *el-Mebsut*, XXIV, 39; Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrar*, IV, 382 .

226 Serahsî, *el-Mebsut*, XXIV, 39.

227 Kâsânî, *Bedâi*, VII, 175 ; Pezdevî, *Usûl*, IV, 384 (Keşfu'l-esrar kenarında).

228 Pezdevî, *a.g.e.*, IV, 384.

229 Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrar*, IV, 383 ; Krş. Serahsî, *a.g.e.*, XXIV, 144.

230 Ebû Zehrâ, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi* (Çev. Abdulkâdir Şener), Ankara 1986, s. 307.

231 Zuhaylî, *Zarûret*, s. 87.

232 İbn Mâce, *Talak*, 16; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, (tahk. Abdumecîd es-Selefî), Beyrut 1397, II, 97, No. 1430.

İkraha, bir çok hallerde bir özür ve güçlüğü kaldırıp, mükellefe kolaylık sağlamada bir sebep olarak itibar edilmiştir²³³.

İkrâh-ı mülci' ile işlenen fiillerin neticesi üç kısma ayrılır :

a)- İkrâh-ı mülci', fiili dünyevî ve uhrevî cezâ konusu olmaktan çıkarır. Eğer ikraha konu olan şey yasaklanmışsa, yasak hükmü zarûret esâsına göre sâkit olur²³⁴. Meyte, kan, domuz eti yemenin ve şarap içmenin mübah oluşu gibi.²³⁵

b) İkraha, zarûret halinde de olsa bazı yasakları ıskat etmez. Fakat fâiline ruhsat temin eder²³⁶.

Meselâ; İkrâhı tam ile, küfrü gerekli kılan bir kelimeyi söylemeye zorlanan kimseye ruhsat verilmiştir²³⁷.

Âyette: "Kim îman ettikten sonra Allah'ı inkar ederse -kalbi îman ile dolu olduğu halde (inkara) zorlanan başka- fakat kim kalbini kâfirliğe açarsa, işte Allah'ın gazabı bunlaradır; onlar için büyük azab vardır."²³⁸ buyurulmuştur.

Nitekim Hz. Peygamber (s.a) Ammar b. Yâsir (r.a)'e bu konuda ruhsat vermiştir²³⁹.

Ancak âlimler bu durumda olan kimsenin sabretmesinin evlâ olduğu görüşündedirler²⁴⁰.

İnkâr etmediği için Müseyleme'nin öldürttüğü müslüman hakkında Hz. Peygamber (s.a)'in: "O iki ecir kazandı " buyurması, ikraha anında inkardan kaçınıp, öldürülmenin dindarlığı izhar etme yönünden ecrinin daha büyük olduğunun delilidir²⁴¹.

233 Sâlih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, s. 242 .

234 Ebû Zehrâ, *İ.H. Metodolojisi*, s. 307 .

235 İbn Hazm, *el-Muhalla*, VII, 516; XI, 371, 372; Kâsânî, *Bedâi'*, VII, 176 .

236 Ebû Zehrâ, *a.g.e.*, s. 308 .

237 Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 316; Kâsânî, *a.g.e.*, VII, 17; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 30.

238 Nahl, 16/106.

239 Zeylâî, *Nasbu'r-râye*, IV, 45; Serahsî, *el-Mebsut*, XXIV, 43.

240 Abdulaziz el-Buhârî, *a.g.e.*, II, 316 ; İbn Kudâme, *a.g.e.*, IX, 31; İbnu'l-Arabî, *Ahkamü'l-Kur'ân*, II, 1179 ; Suyût, *el-Eşbah*, s. 206.

241 Abdulaziz el-Buhârî, *a.g.e.*, II, 316 .

c) Bir kısım ikrâh-ı mülci' vardır ki bunlar, kişinin gayri meşrû fiilleri işlemesi için ruhsat teşkil etmez. Aksine kişi bunları yaparsa günahkâr olur²⁴². Haksız yere başkasını öldürmek, yaralamak, dövmek, zina etmek mükrehe mübah değildir²⁴³.

Hanefilere göre mükrehin nikah, talak (boşama), ıtak (köle âzâdı), yemin, nezir (adak), zihar²⁴⁴, i'lâ²⁴⁵ gibi fesih ihtimali olmayan tasarruflar ikrah ile geçerlidir. Alış-veriş, hibe, kiralama gibi fesih ihtimali olan tasarrufları ise ikrah geçersiz kılar²⁴⁶.

Diğer mezheblere göre mükrehin sözlü tasarrufları geçersizdir²⁴⁷.

C) Sefer:

Yolculuk, meşakkatli olup olmamasına bakılmaksızın, İslâm hukukunda hafifletmeyi gerektiren sebeplerden biri olarak kabul edilmiştir²⁴⁸.

Sefer, sözlükte, bir mesâfeyi katetmek demektir. Terim olarak sefer; yürüyerek veya deve yürüyüşü ile üçgün ve gecelik ya da daha fazla süren bir mesâfeyi katetmek maksadıyla yola çıkmaktır²⁴⁹.

En az üçgün ve gece süren bu yolcuğa uzun yolculuk, bundan daha az sürene ise, kısa yolculuk denir. Mutlak olarak kişinin ikâmet ettiği şehirden çıkmasıdır²⁵⁰. Hanefilere göre namazların kısaltılmasını gerekli kılan sefer müddeti üç günlük

242 Ebû Zehrâ, *İ. H. Metodolojisi*, s. 309 .

243 Kâsânî, *Bedâi*, VII, 177.

244 Zihar: Bir erkeğin nikahlı karısını veya bir uzvunu, kendisine ebedî nikahı haram olan bir kadına veya onun uzvuna benzetmesi durumu.

245 İ'lâ: Hanımına yaklaşmamak üzere erkeğin yaptığı yemindir.

246 Kâsânî, *a.g.e.*, VII, 182 .

247 Bkz. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, VII, 292; Kâsânî, *a.g.e.* VII, 182; İbn Kayyim Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkî'in, an Rabbi'l-âlemin*, I-IV, Beyrut 1973, IV, 51; Kurtubî, *el-Câmi'*, X, 184.

248 Zuhaylî, *Zarûret*, s. 131.

249 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 80 .

250 İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 75.

yoldur²⁵¹. Şafî'ye göre ise bir günlük yoldur²⁵².

Yolculuk sebebiyle getirilen hükümler, yolculuğun uzun veya kısa oluşuna göre değişmektedir.

1) Uzun sefere mahsus hükümler: Dört rek'atli namazları kısaltma, Ramazanda oruç tutmama, mesh üzerine üç gün üç gece mest yapma²⁵³. Çoğu fukahaya göre öğle ve ikindi ile akşam ve yatsı namazlarını te'hir veya takdim ederek birleştirmek²⁵⁴.

2) Kısa yolculuğa mahsus hükümler: Bazı dinî hükümleri yerine getirip getirmeme hususunda yolcu, muhayyer bırakılmıştır. Cum'a namazı, bayram namazı ve cemaatle namaz kılmayı terketmek, binek üzerinde nafle namaz kılmak²⁵⁵, kurban kesmek²⁵⁶, teşrik tekbirlerinin vucûbunun kalkması²⁵⁷, teyemmümün cevâzı²⁵⁸ gibi.

Uzun yolculuğa kadının mahremi olmadan yalnız başına çıkmasına Hz. Peygamber'in: "Kadın, yanında mahremi olmadan üç günlük mesafeye yolculuk yapmasın."²⁵⁹ hadisine dayanarak müsâade edilmemiştir²⁶⁰.

251 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 235.

252 Zeylaî, Fahrüddin Osman b. Ali, *Tebyînü'l-hakâik şerhu kenzi'd-dekâik*, I-VI, Mısır 1313, I, 208.

253 İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 75.

254 Sâlih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, s. 186.

255 İbn Nüceym, *a.g.e.*, s. 75.

256 Hamevî, Ahmed b. Muhammed, *Gamzu 'uyûni'l-besâir*, I-II, İstanbul 1290, I, 106.

257 Zuhaylî, *Zarûret*, s. 131.

258 Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 771.

259 Buhârî, *Taksîr*, 4; Sayd, 26; *Savm*, 67; Müslim, *Hac*, 413-424; Tirmizî, *Rada'*, 15; Dârimî, *İsti'zân*, 46; Ebû Dâvud, *Menâsik*, 2; İbn Mâce, *Menâsik*, 7; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 222, 346; Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, *İsti'zân*, 37.

260 İbn Nüceym, *a.g.e.*, s. 369.

İmam Şafî ise. üç veya daha fazla sayıdaki güvenilir kadın topluluğunun birlikte hac ve umreye gidebileceklerini söylemiştir²⁶¹.

Şehrin en uzak evinden itibaren yolculuk hükümleri başlar²⁶². Nakil vasıtalarının gelişmesi sebebiyle sefer süresi daha az zamanda katedilse de, yolculuk hükümleri bâkidir. Üç günden maksat mesâfedir²⁶³.

Fukahanın çoğunluğuna göre, günahlar, ruhsatlar için sebep olamaz. Bu yüzden ma'siyet yolculuğuna çıkan kimse namazları kısaltamaz, orucu bırakamaz. Zira ruhsat ile böyle bir mükellefe genişlik vermek, bu suçların artmasına sebep olur²⁶⁴.

Hanefilere göre seferin mübah veya ma'siyet olması önemli değildir. Ruhsatın sebebi mevcuttur, o da seferdir²⁶⁵.

D) Hastalık:

Hastalık, "bedenin tabîî durumunun bozulduğu haldir²⁶⁶." Hastalık sebebiyle tanınan ruhsatlar oldukça çoktur. Bunlardan bir kısmı şunlardır :

Suyu kullanmada, canını, organlarından birini kaybetmek ya da hastalığın artmasından korkmak gibi bir güçlük bulunduğu, teyemmüm yapmak, farz namazda bir yere dayanmak, oturarak veya îma ile kılmak, cuma hutbesini oturarak okumak, Ramazanda oruç tutmamak, îtikâf mahallinden çıkmak, hacda bedel tayin etmek, fidye vermek sûretiyle ihramın yasaklarını işlemek, necâset ile tedâvî olmak, doktorun hastanın avret

²⁶¹ Hatîb eş-Şîrbînî, *Muğnî'l-muhtaç ilâ ma'rîfeti meâni elfâzî'l-minhâc*, I-IV, Mısır 1377/1958, I, 467.

²⁶² Merğînânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mûbtedî*, I-IV, Beyrut 1410/1990, I, 87; Zeylâî, *Tecyînu'l-hakâik*, I, 209.

²⁶³ Zeylâî, *a.g.e.*, I, 209.

²⁶⁴ Karâfî, *el-Furûk*, II, 33; Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, I, 264; Zeylâî, *a.g.e.*, I, 210; Suyûtî, *Eşbah*, s. 138.

²⁶⁵ Merğînânî, *a.g.e.*, I, 88 ; Zeylâî, *a.g.e.*, I, 215-216.

²⁶⁶ Hamevî, *Gamzu uyûnî'l-besâir*, I, 106; bkz. Abdulaziz el-Buhârî, *a.g.e.*, IV, 307.

mahalline bakması. Şâfi'i hukukçuların çoğuna göre²⁶⁷ namazların te'hir veya takdim şeklinde cem'i²⁶⁸.

Ölüm hastalığında mirasçılarının, hastanın malının 1/3 nün dışındaki hibe, vakıf ve vasiyyet gibi tasarruflarında hacr hakları vardır²⁶⁹.

E) Nisyan (Unutmak):

Nisyan; "ihtiyaç zamanında bir şeyi (akla) getirememektir²⁷⁰."

Unutmak, kişinin Şâri' tarafından kendisine yöneltilen teklifi hatırlamamasına sebep olan veya ibadetleri hakkıyla yapmasını engelleyen bir haldir²⁷¹.

Unutmanın bazı hükümlerde kolaylığa götüren bir sebep oluşu. Hz. Peygamber'in, unutan, hata eden ve zorlanan kimselerden Allah'ın sorumluluğu kaldırdığını ifade eden hadisine dayanır²⁷².

Âyette de unutulmuş ve yanlış olarak işlenen günahların affı için dua geçmektedir:

" Rabbimiz, unuttur ya da yanlışsak bizi sorumlu tutma.²⁷³"

Unutma, her insanda olabilir ve unutmadan dolayı günah yoktur²⁷⁴.

Kul haklarında, unutma, bir özür değildir. Bu haklar unutulmakla düşmez. Meselâ, bir kimse başkasının malını unutarak telef etse, onu tazmin etmesi gerekir²⁷⁵.

²⁶⁷ Nevevi, Subkî, Bâkullânî, Esnevi gibi.

²⁶⁸ Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 77-78 ; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s.75.

²⁶⁹ Pezdevî, *Usûl*, IV, 307; Hamevî, *a.g.e.*, I, 106.

²⁷⁰ Hamevî, *Gamzu uyûni'l-besâir*, I, 106.

²⁷¹ Ebû Zehrâ, *İ. H. Metodolojisi*, s. 292.

²⁷² Bkz. İbn Mâce, *Talak*, 16; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, II, 97, No. 1430.

²⁷³ Bakara, 2/286.

²⁷⁴ İbn Abdisselâm, *Kavâid*, II, 189; Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 188; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 302.

²⁷⁵ Hamevî, *a.g.e.*, I, 106; Taftâzânî, *et-Telvîh*, II, 740; Zeydan, *Fıkıh Usûlü*, s. 138.

Allah haklarında ise unutmama, günahın kalkmasında bir özürdür. Meselâ, bir kimse bir hayvanı boğazlarken besmeleyi unutsa günahkâr olmaz. O hayvanın eti yenir²⁷⁶.

Hız. Âişe'den rivâyet edildiğine göre; bir topluluk Hız. Peygamber'e gelerek: "Bazıları bizlere et getiriyorlar. Ancak onların üzerine (kesilirken) besmele çekilip, çekilmediğini bilmiyoruz. (Bu durumda ne yapalım?)" diye sordular. Bunun üzerine Hız. Peygamber (s.a): "Onun üzerine besmele çekin ve yiyin"²⁷⁷ buyurdu.

Yine Ramazanda unutarak yiyen kimsenin orucu bozulmuş olmaz²⁷⁸. Bir hadiste: "Kim oruçlu olduğu halde unuttur ve yerse veya içerse orucunu tamamlasın. Çünkü ona Allah yedirip içirmiştir."²⁷⁹ buyrulmaktadır.

Unutularak terkedilen şey, tedârîki mümkün olan bir husus ise hatırlandığı zaman onu yerine getirmek gerekir. Bunlar unutmakla düşmüş olmaz. Şâriin maksadı bunların maslahatını elde etmektir. Meselâ; namazı, orucu, haccı, zekatı, gusulde bazı âzaları yıkamayı, keffâreti ve adağı unutan kimse, bunları hatırlayınca yerine getirir²⁸⁰. Nitekim Hız. Peygamber de:

"Kim uyur ve unuttur da namazını kılmazsa, hatırlayınca onu kılsın."²⁸¹ buyurmuştur.

Ancak unutulan şey cihad veya cemaat gibi tedârîki mümkün olmayan bir husus ise, vaktinin geçmesiyle vücutları ortadan kalkar²⁸².

²⁷⁶ Taftâzânî, *et-Telvih*, II, 740; Hamevî, *a.g.e.*, I, 106; Zuhaylî, *Zarûret*, s. 107; Ebû Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 291.

²⁷⁷ Buhârî, *Zebâih*, 21.

²⁷⁸ Taftâzânî, *a.g.e.*, II, 740.

²⁷⁹ Buhârî, *Savm*, 26; *Eyman*, 15; Müslim, *Sıyam*, 171; Tirmizî, *Savm*, 26; Ebû Dâvud, *Savm*, 39.

²⁸⁰ İbn Abdisselâm, *Kavâid*, II, 189; Taftâzânî, *a.g.e.*, I, 106; Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 188-189.

²⁸¹ Ebû Dâvud, *Salât*, 11; Dârimî, *Salât*, 26.

²⁸² İbn Abdisselâm, *a.g.e.*, II, 189.

F) Hata:

Hata, doğrunun zıddı anlamına geldiği gibi -ki bu manada günaha da hata denir- kasdın zıddı anlamına da gelir²⁸³.

Terim olarak hata; bir şeyi tam olarak kasdetmeden bir fiilî yapmaktır²⁸⁴. Başka bir ifâdeyle hata; fiil ve sözün, fâil veya söyleyenin irâdesine aykırı olarak vuku bulmasıdır²⁸⁵.

Hata, İslâm hukukunda hükümlerin hafifletilmesinde bir sebeptir. "Yanılarak yaptıklarınızda size bir günâh yok, fakat kalblerinizin bile bile yaptığında günâh vardır."²⁸⁶ âyeti ile, "Ümmetimden hata, unutma ve zor karşısında yaptıkları şeyler kaldırıldı, yani affedildi."²⁸⁷ hadisi bunun delilidir.

Hata, Allah haklarının sükûtunda, (düşmesinde) sahîh bir özür kabul edilmiştir. Günâhı düşürdüğü gibi, fiilin iâdesini de gerektirmez. Bu husus genellikle ictihâdî bir hata olarak ortaya çıkar. Meselâ, bir kimse araştırma yaptıktan sonra kibleyi tayinde hata etse, kıldığı namazı geçerlidir. Günâha girmiş olmaz. Yine ictihaddan sonra fetvâda hata eden kimse de günâha girmez²⁸⁸. Nitekim hadiste: "Hâkim ictihad yapıp, bir hüküm verir de hükmünde isâbet ederse iki ecir, hükmünde yanılırsa bir ecir alır."²⁸⁹ buyurulmuştur.

Kul haklarıyla ilgili meselelerde hata, bedenî cezâların hafifletilmesine sebep olur. Meselâ; hata ile bir insanı öldürene kısas gerekmez. Diyet ve keffâret gerekir²⁹⁰. Mâlî meselelerde ise

283 Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 380.

284 Taftâzânî, *et-Telvîh*, II, 787.

285 Ebû Zehrâ, *İ. H. Metodolojisi*, s. 302.

286 Ahzâb, 33/5 .

287 İbn Mâce, *Talak*, 16; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, II, 97, No. 1430.

288 Abdulaziz el-Buhârî, *a.g.e.*, IV, 381; Taftâzânî, *a.g.e.* II, 787; Zeydân, *Fıkıh Usûlû*, s. 149 ; Sâlih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, 223.

289 Buhârî, *İ'tisâm*, 21; Müslim, *Akdiye*, 15; Ebû Dâvud, *Akziye*, 2; Tirmizî, *Ahkâm*, 2; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 187 .

290 Abdulaziz el-Buhârî, *a.g.e.*, IV, 381; Taftâzânî, *a.g.e.*, II, 787; Zeydân, *a.g.e.* s. 149.

hata tazmînâtı düşürmez. Bir kimse başkasına âit bir şeyi hata ile telef etse, tazmîn etmesi gerekir²⁹¹.

Muâmelelerde hata, tasarrufun yerine gelmesine ve hukûkî netîcesinin husûlüne mânî bir özür sayılmaz. Bu, genel olarak Hanefîlerin görüşüdür²⁹². Meselâ, Hanefîlere göre hatâen boşama geçerlidir. İmam Şâfiî'ye göre ise, bayılanın ve uyuyanın boşaması geçerli olmadığı gibi, hata edenin de boşaması geçerli değildir²⁹³.

Hata üç kısma ayrılır :

1)Fiilde hatâ: Bu, filin zatında işlenmiş bir hatadır. Bir kişinin avını vurmak için atıp yanlışlıkla bir şahsı öldürmesi gibi.

2)Kasd'da hatâ; Meselâ, herhangi birisi bir hedefe, av hayvanı sanıp kasıtlı atar ve sonra da onun insan olduğu anlaşılırsa buna kasıttaki hata denir.

Bu iki kısma giren hatalar, mâlî mükellefiyetleri kaldırmaz, fakat bedenî cezâları kaldırır.

3) Takdirde hatâ: Mûtehassıs doktorların hastalığı teşhis ve tedâvî hususundaki bazı hataları buna mîsaldir. Bu türlü hatalar mesûliyeti mûcib değildir²⁹⁴.

G) Cehl :

Cehlin hakîkati; bilinmesi gereken birşeyi bilmemektir²⁹⁵. Fıkî terminolojide cehl; şer'î hükümlerin tamamını veya bir kısmını bilmemektir²⁹⁶.

Şârî, cehâleti, şer'î hükümlerde ve insanların bazı hallerinde kolaylaştırma ve hafifletme sebeblerinden biri kılmuştur²⁹⁷.

²⁹¹ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 381.

²⁹² Zeydan, *Fıkîh Usûlû*, s. 150.

²⁹³ Abdulaziz el-Buhârî, *a.g.e.*, IV, 381.

²⁹⁴ Ebû Zehrâ, *İ. H. Metodolojisi*, s. 302-303.

²⁹⁵ Taftâzânî, *et-Telvîh*, II, 761; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 303.

²⁹⁶ Zuhaylî, *Zarûret*, s. 111.

²⁹⁷ Sâlih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, s. 229.

Ancak kitap, sünnet ve icmâ ile sâbit olan şer'î hükümlere, bilgisizlik iddiasıyla kimse muhâlefette bulunamaz. Burada cehâlet özür sayılmaz. Bu husus, İslâm memleketlerinde oturanlar için böyledir²⁹⁸. Nitekim âlimler, "İslâm ülkesinde ahkâmı bilmemek özür kabul edilmez" kâidesini geliştirmişlerdir. Fakat bu kâide genel değildir. İstisnâları vardır²⁹⁹.

Dinin temel meselelerinde, itikâdî konularda - bilgisizlik (cehâlet) özür itibar edilmez. Allah'ın birliği, sıfatları, Hz. Peygamber'in Peygamberliği (nübüvveti) gibi³⁰⁰.

Yine İslâm beldesinde yaygın olarak bilinen namaz, oruç, zekât ve haccın farziyeti, zinâ, cinâyet, içki ve hırsızlığın haramlığı gibi şer'î hükümlerde bilgisizlik özür olmaz. İmam Şâfiî de ilmi ikiye ayırıp, Allah'ın kitabında nass ile açıklanmış ve genel olarak bütün müslûmanlarca nesilden nesile Hz. Peygamber'den nakledilegelmiş bu bilgilere "âmmenin ilmi" demektedir ki, bunların bilinmemesi imkansızdır³⁰¹.

Kıyas ve re'ye dayanan, diğer istidlâl yollarıyla istinbat edilen tafsîlî hükümleri ancak ihtisas sahibi âlimler bilir³⁰². İmam Şâfiî, hakkında kitap ve sünnete dayanan sahîh nass bulunmayan ve farzların fûrû'unu teşkil eden bu ilme de "hâssanın ilmi" adını verir³⁰³. Bu yüksek derecedeki ilmi halk bilemez³⁰⁴.

İslâm hukukçuları, özür olarak kabul edilip, edilmeme açısından cehâleti dörde ayırırlar:

1) Kişi için âhirette özür sayılmayan bâtil cehâlet: Kâfirin, Allah'ın birliği ve Hz. Peygamber'in Peygamberliğini hakkındaki bilgisizliği gibi.

²⁹⁸ Ebû Zehrâ, *İ. H. Metodolojisi*, s. 297.

²⁹⁹ Zuhaylî, *Zarûret*, s. 111; Sâlih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, s. 229.

³⁰⁰ Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 111; Sâlih b. Abdillâh, *a.g.e.*, s. 230.

³⁰¹ Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, (tahk. ve neşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut ty. s. 357-358.

³⁰² Ebû Zehrâ, *a.g.e.*, s. 298.

³⁰³ Bkz. Şâfiî, *a.g.e.*, s. 359.

³⁰⁴ Ebû Zehrâ, *a.g.e.*, s. 298.

2) Birinci derecenin altında olan bilgisizliktir ki, o da bâtıldır ve âhirette özür olarak geçersizdir. Hevâ sahibi ve isyankârın Allah'ın sıfatları ve âhiretle ilgili hükümlerdeki bilgisizliği gibi.

3) İctihad ve şüphe durumlarındaki bilgisizlik, sahibi için özür sayılır. Meselâ, oruçlu iken kan aldırıp, oruc bozuldu zannederek iftar eden kimseye keffâret gerekmez.

4) İslâm ülkesi olmayan beldelerde müslüman olan ve İslâm diyarına göçmeyen kimsenin, İslâmî hükümler hakkındaki bilgisizliği. Bu da sahibi için özür kabul edilmiştir³⁰⁵.

Karâfi (ö.664/1285) de bu konuda şunları söyler :

"Şârî, bazı bilgisizliklere mûsâmaha etmiş ve işleyenden affetmiştir. Bunlar genellikle kendisinden kaçınılması çok zor olan bilgisizliklerdir. Meselâ; pis bir yiyeceği temiz zannederek yiyen kimsenin bu bilgisizliği affedilmiştir. Pis sular ve içecekleri de bilmeyenler hakkında böyledir. Şarabı başka bir içecek sanarak içenin, düşman saflarında bulunan müslümanı harbî zannederek öldürenin, yalancı şahitler sebebiyle yanlış hüküm veren hâkimin durumu böyledir. Ancak itikâdî meselelerde bilgisizlik, kişiyi sorumluluktan kurtarmaz.³⁰⁶

H) Noksanlık :

Noksanlık, kemâlin zıddıdır. Bu da bir nevî meşakkat olup, hükümlerde hafifletmeyi gerektirir³⁰⁷.

Zîrâ, kemâl ehlinin yapması gereken mükellefiyetler, bazı kusur ve eksikleri olanlardan talep edilecek olursa, onlara meşakkat yüklenilmiş olur. Noksanlık, kadın, mecnun ve bülûğ çağına ermemiş olan çocukların durumunu içine alır. Erkeklerden istenen bir takım yükümlülüklerin, çocuklarla kadınlardan da istenmesi aklen ve şer'an câiz olmaz³⁰⁸.

³⁰⁵ Pezdevî, *Usûl*, IV, 330-346 ; Krş. Taftâzânî, *et-Telvîh*, II, 761-760.

³⁰⁶ Karâfi, *el-Furûk*, II, 150.

³⁰⁷ es-Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 80 ; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 81.

³⁰⁸ Zuhaylî, *Zarûret*, s. 139.

Çocuklar ve mecnunlar namaz, oruç ve diğer ibâdetler gibi dinî tekliflerle mükellef tutulmamışlardır³⁰⁹. Mallarının idâresi velilerine bırakılmıştır. Ancak çocukların ve mecnunların telef ettikleri şeyleri velilerinin tazmin etmesi gerekir. Çünkü bu, başkalarının haklarını korumaktır³¹⁰.

Erkeklere yüklenen bir çok sorumluluk, kadınlara yüklenmemiştir. Cum'a namazı, cemaatla namaz, (bazı durumlar hariç) cihâda iştirâk , cizye ödemek gibi. İpek giyme ve altın kullanma kadınlara mübah kılınmıştır³¹¹. Kadınların özel hastalıkları olan hayız ve nifas (lohusa) günlerinde namaz ve oruç ibâdetleri onlardan kalkmaktadır. Daha sonra oruçlarını kaza eder, fakat namazlarını kazâ etmezler. Zorluk (harac), edâyı düşürdüğü gibi, kazayı da düşürür. Namazın devamlı tekrarı sebebiyle kazâsında meşakkat vardır. Oruç ise senede bir defa olduğu için onu kazâ etmekte güçlük yoktur³¹², bu bakımdan kazası gerekir.

I) Zorluk ('Ushr) ve Umum-i Belvâ

'Ushr, "zorluk" demektir³¹³. Belvâ da, "belâ" anlamındadır³¹⁴. Terim olarak umum-i belvâ ; "zarûretin herkesi içine alması"³¹⁵ demektir. Yine umum-i belvâ; "musîbetin, kişinin kaçınması oldukça zor olacak derecede yaygınlaşmasıdır"³¹⁶ şeklinde de tarif edilmiştir. Bu, şer'î hükümlerde ve özellikle necâsetten

309 Suyûti, *el-Eşbah*, s. 80; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 81; Hallâf, *İlmü usûlî'l-fıkh*, s. 209; Ayrıca bkz. Zuhaylî, *Zarûret*, s. 139.

310 Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 139.

311 Suyûti, *a.g.e.*, s. 80; İbn Nüceym, *a.g.e.*, s. 82; Hallâf, *a.g.e.*, 209; Zuhaylî, *a.g.e.*, 139 .

312 Serahsî, *el-Mebsût*, III, 58; Kâsânî, *Bedâi*, I, 44; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 312 .

313 *Mu'cemu'l-vasît*, II, 600.

314 *Mu'cemu'l-vasît*, I, 71.

315 İzmirli İsmâil Hakkı, *İlm-i Hilâf*, Derseâdet, 1328, s. 170.

316 Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 123.

temizlik ve ibâdetler hususlarında kolaylık ve mûsâmahayı gerekli kılan bir sebeptir³¹⁷.

Umum-i belvâ iki durumda ortaya çıkar :

Birincisi; umûmî durumlardaki aşırı ihtiyaçtır. Bundan vazgeçilmesi ancak büyük zorluklarla mümkün olur.

İkincisi; vukûun ve karışıklığın yayılmasıdır. Mükellefin bundan kaçınması fazla meşakkat gerektirir³¹⁸.

Umum-i belvâ sebebiyle getirilen kolaylıkların misalleri oldukça fazladır. Özellikle Suyûtî³¹⁹ ve İbn Nüceym³²⁰ (ö.970/1573) el-Eşbah adlı eserlerinde bunları tek tek sıralamışlardır. Bunlardan bir kaçını şöyle zikredebiliriz :

Elbiseye bulaşan necâset, muhaffef ise dörtte birinden aşağısı, muğallaza olursa bir dirhemden aşağısı affedilmiştir, namaza engel değildir. Elbiseye sıçrayan iğne ucu kadar idrar sıçrıntıları, caddenin çamurları, giderilmesi zor olan necâsetin izi, kedinin su kapları haricindeki yerlere bulaşan idrarı affedilmiştir.

Ateş, hayvan ve insan pisliğini temizleyicidir, kolaylık için bunların külleri de temizdir.

Yağmurda namazların cem'i, şiddetli hastalık, yağmur, kar gibi sebeblerle cum'a ve cemaatin terkedilmesinin câiz oluşu, darda kalanın meyteden veya bedelini ödemek şartıyla başkasının malından yemesine izin verilmesi, savaşta ve hastalık durumlarında erkeklerin ipek elbise giymeleri, her çeşit muhayyerlikler, ikâle, havâle, rehin, karz, şirket, sulh, hacr, vekâlet, icâre, mûsâkat, müzâraa, âriye v.b. âkidlerin mübah oluşu, evlilik, öğretim, şahidlik, muâmele, tedâvî gibi sebeblerle

³¹⁷ Zuhaylî, *Zarûret*, s. 123.

³¹⁸ Sâlih b. Abdillâh, *Refu'î-harac*, s. 262.

³¹⁹ Bkz. Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 77-80.

³²⁰ Bkz. İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 76-82.

kadına bakmanın câiz olması, umûm-i belvânın örneklerinden birkaçıdır³²¹.

³²¹ Bkz. Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 77-80; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, 76-82. Ayrıca bkz. Zuhaylî, *Zarûret*, s. 123-130.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KOLAYLIK PRENSİBİNİN İBÂDET, MUÂMELÂT
VE CEZÂLARA YANSIMASI

I- İBÂDETLERE YANSIMASI :

İbâdetlerin meşrû kılınmasında mükelleflerin güçlerinin dikkate alındığını daha önce ifâde etmiştik. Bununla beraber normalin dışında ortaya çıkan bazı durumlarda ruhsatlar getirilerek mükelleflere kolaylık tanınmıştır. Temizlik, namaz, oruç, zekât, hac ve umre, kurban, adak, cihad ve keffâretlerle ilgili olan bu kolaylıkları ayrı ayrı inceleyeceğiz.

A) Temizlik :

1) Teyemmüm :

Hastalık, yolculuk ve suyun bulunmaması gibi özürler sebebiyle teyemmümle abdest ve boyabdestinin teyemmüm yaparak alınmasına âyet ile izin verilmiştir :

"Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar- cünûp iken de -yolcu olan müstesna- gusledinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulunursanız, yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse, yahut kadınlara dokunup da (bu durumlarda) su bulamazsanız, o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin. Yüzlerinize ve ellerinize sürün. Şüphesiz Allah çok affedici ve bağışlayıcıdır."³²²

Bu âyet, teyemmümün su ile yıkamanın bedeli olan bir farîza olduğuna delâlet eder³²³.

Teyemmüme, güçlüğü kaldırmak için cevaz verilmiştir³²⁴. Nitekim teyemmüm ile ilgili diğer âyette:

³²² Nisa, 4/43.

³²³ Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühû*, I-VIII, Dımaşk 1404/1984, I, 407.

³²⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, I, 108; Kâsânî, *Bedâi'*, I, 46 .

"....Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. fakat sizi tertemiz kılmak ve size nimetini tamamlamak ister."³²⁵ buyurulmuştur.

Teyemmüm hem abdestin hem de guslün yerini tutar. İlgili hadisler de buna delâlet etmektedir. Nitekim bir şahıs Rasûlullah (s.a.)'a gelip: "Ben dört beş ay kumluklarda kalıyorum, içimizde nifaslı, hayızlı ve cünûp olanlarımız bulunuyor. (Ne yapmamızı emredersiniz?)" demiş, Hz. Peygamber (s.a.): "Sana toprağı tavsiye ederim" buyurmuştur³²⁶.

Teyemmümün cevâzı, suyun olmaması şartına bağlanmıştır. Suyun bulunmaması sûret ve mâna yönündendir. Suyun bulunmaması sûret ve mâna terimleriyle ifade edilen iki yönden ele alınır. Sûret yani şekil yönü, suyun kişiye uzak olmasıdır. Bu uzaklık, İmam Muhammed tarafından bir mil olarak ifâde edilmiştir. Teyemmüm zorluğu kaldırmak içindir. Bir milden az mesâfede su aramakta bir zorluk yoktur. Ancak bir mil ve fazlasında gerek yolcu, gerekse diğerleri için zorluk vardır. Suyun mânen yani hükmen yokluğu ise, suyun bulunmasıyla birlikte, kişi ile su arasında düşman, hırsız, yırtıcı hayvan bulunması, ya da suyun yanına gidilmesi halinde ölüm tehlikesi olması, yanında su olduğu halde susuz kalma korkusuyla onu içmek için saklaması gibi bir mâni sebebiyle suyu kullanmaktan âciz bulunmaktır³²⁷.

Su bulamayan kimseye, suyu emsal değeri (semen-i misli)nden fazla ödeyerek satın alması gerekmez. Zîrâ, müslümanın malı da kanı gibi muhteremdir. Bu durumda teyemmüm mübah olur³²⁸.

Âyette hastalara da teyemmüm izni verilmiştir. Abdest veya boy abdesti aldığı takdirde, hastalığının artacağından endişe eden

³²⁵ Mâide, 5/6.

³²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 278; Abdurrezzâk b. Hemmam, *el-Musannaf*, I, 236; Kâsânî, *Bedâi'*, I, 45.

³²⁷ Kâsânî, *a.g.e.*, I, 46, 47.

³²⁸ Kâsânî, *a.g.e.*, I, 48 ; Ayrıca bkz. İbn Abdisselâm, *Kavâid*, II, 197.

kimsenin teyemmüm yapması câizdir³²⁹. Bu hususu Hz. Câbir (r.a.)'in rivâyet ettiği şu hadis teyid etmektedir:

"Bir sefere çıkmıştık. Bizden birisine bir taş isâbet etti ve başını yardı. Sonra bu şahıs ihtilam oldu. Arkadaşlarına; "teyemmüm etmek hususunda benim için ruhsat var mıdır ?" diye sordu. Onlar: "Suyu kullanmaya gücün yettiği için sana ruhsat olacağını sanmıyoruz" dediler. O da gusletti ve öldü. Rasûlullah (s.a.)'ın yanına ulaştığımızda durum kendisine bildirildi. O da şöyle buyurdu: "Onu öldürdüler, Allah da onları öldürsün. Bilmedikleri birşey sorulduğunda ne diye onlar da sormadılar? Zîrâ ne söyleyeceğini bilememenin çaresi soru sormaktır. O kişiye teyemmüm etmesi ve suyu yaraya değirmemesi kâfi idi." Râvî Mûsâ -şüphe ederek- : "Yarasının üzerine bez bağlayıp onun üzerine meshetmesi ve vucûdunun kalan kısımların yıkaması yeterdi."³³⁰ şeklinde ilâvede bulunmuştur.

Aşırı soğuk sebebiyle ölmekten korkan kimsenin de teyemmüm yapma ruhsatı vardır³³¹. Şu hâdise de buna delil olmaktadır :

Amr b. Âs anlatıyor: "Zâtü's-selâsil gazvesinde oldukça soğuk bir gecede ihtilam oldum. Gusledecek olursam öleceğimden korktum. Bu yüzden teyemmüm ettim. Sonra arkadaşlarıma sabah namazını kıldırđım. Bunu Rasûlullah (s.a.)'a anlatılar. O da: "Ey Amr! Sen arkadaşlarına cûnup olduğun halde mi namaz kıldırđın?" diye sordu. Ben de yıkanmaktan beni alıkoyan şeyi haber verip, şöyle dedim: "Allah'ın "Kendinizi öldürmeyin, şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir." âyetini işittim." Bunu üzerine Rasûlullah (a.s.) güldü ve hiçbir şey söylemedi."³³²

³²⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, I, 112 ; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 26.

³³⁰ Ebû Dâvud, *Tahâre*, 125 ; İbn Mâce, *Tahâre*, 93.

³³¹ Merğînânî, *a.g.e.*, I, 26.

³³² Ebû Dâvud, *Tahâre*, 124. Ayrıca bkz. Buhârî, *Teyemmüm*, 7.

Ebû Hanîfe'ye göre şehir içinde olan kimse soğuk bir gecede cünüp olur ve yıkandığı takdirde ölmekten korkarsa teyemmüm yapabilir³³³.

2) Mest ve sargı üzerine mesh :

Mestler üzerine meshetme bir ruhsat olarak meşrû kılınmıştır³³⁴. Bu hazarda ve seferde³³⁵ erkek ve kadınlar için câizdir³³⁶.

Sahâbe, mestin cevâzı hususunda hem söz hem de fiilî olarak icmâ etmişlerdir. Hz. Âişe (r.anha)'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a), Mâide Sûresi yani abdest âyeti indikten sonra da meshetmiştir³³⁷.

Cerir b. Abdillâh (r.a)'ın "Rasûlullahı mestler üzerine meshederken gördüm."³³⁸ dediği rivâyet edilmiştir.

Bu konuda Saffan b. Assal (r.a) da: "Rasûlullah (s.a) bize, abdestli olarak giydiğimiz takdirde eğer yolculuk da isek üç gün, ikâmet ediyor isek bir gün, bir gece müddetle mestler üzerine meshetmemizi ve ister büyük, ister küçük abdest dolayısıyla olsun onları çıkarmamayı, ancak cünüplük sebebiyle çıkarmayı emretti",³³⁹ demiştir.

Küçük hades devamlı tekrar ettiğinden mesti çıkarmada meşakkat ve zorluk vardır. Bu yüzden zorluğu gidermek için meshe cevaz verilmiştir. Fakat cünüplük hâli devamlı olmadığı için mesti çıkarmada ise bir güçlük yoktur³⁴⁰.

333 Kâsânî, *Bedâi*, I, 48.

334 İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-müctehid*, I-II, Mısır 1401/1981, I, 19.

335 Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 30.

336 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, I, 184.

337 Dârekutnî, Ali b. Ömer, *Sünen*, I-IV, Kâhire, 1386/1966, I, 194; Kâsânî, *a.g.e.*, I, 7.

338 Ebû Dâvud, *Tahâre*, 60; Dârekutnî, *a.g.e.*, I, 193; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Haydarâbad 1347, I, 270.

339 Tirmizî, *Tahâre*, 71; *Da'avât*, 98; Nesâî, *Tahâre*, 97; İbn Mâce, *Tahâre*, 62; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/229, 240.

340 Kâsânî, *a.g.e.*, I, 10.

H. Peygamber (s.a.): "Mukim bir gün bir gece, yolcu ise üç gün üç gece mesheder" buyurarak, mukim ve yolcunun kaç gün meshedeceğini belirtmiřtir³⁴¹.

Mesh, zorluğu kaldırmak için verilmiş bir ruhsattır. Bu da yukarıdaki hadise göre mukim için bir gün bir gece, yolcu için seferin en az müddeti olan üç gün üç gece olarak sınırlandırılmıřtır³⁴².

Mest zerindeki küçük bir yırtık meshe engel değildir. Buna, kıyasın aksine istihsānen cevaz verilmiştir. Mestteki küçük yırtık zarret sebebiyle af edilmiřtir³⁴³.

Ayaktan ıkamayacak şekilde sıkı olup ayağı kaplayan ve kendisiyle yürümeye elverişli olan çorap üzerine de meshedilebileceği ifade edilmiřtir³⁴⁴.

Sargı zerine meshetnin cevazı da sünnete dayanır. Birinde H. Ali (r.a)'nin bileği kırılmış, H. Peygamber (s.a) de ona sargı üzerine mesh etmesini emretmiřtir³⁴⁵.

İhtiyaç, sargı üzerine mesh etmeyi gerekli kılmıştır. Çünkü abdestte sargının çıkartılmasında zorluk vardır³⁴⁶. Mestin ıkartılmasındaki sıkıntıdan sargının çıkartılmasında daha büyük sıkıntı ve zarar vardır. Bu yüzden sargının üzerine meshin meşr olması evlādır³⁴⁷.

Yukarıda teyemmümle ilgili olarak Cābir (r.a)'den rivāyet edilen hadiste, yarası ile gusledip ölen kimse hakkında H. Peygamber (s.a), yarasının üzerine sargı bağlayıp, mesh

³⁴¹ Tirmizi, *Tahāre*, 95; Eb Dāvud, *Tahāre*, 61; İbn Māce, *Tahāre*, 86.

³⁴² Serahsi, *el-Mebst*, I, 98.

³⁴³ Serahsi, *a.g.e.*, I, 100 . Ayrıca bkz. İbn Kudāme, *el-Muğni*, I, 182.

³⁴⁴ İbn Kudāme, *a.g.e.*, I, 181 . Ayrıca bkz. Kāsāni, *Bedāi'*, I, 10, 11.

³⁴⁵ İbn Māce, *Tahāre*, 134.

³⁴⁶ Kāsāni, *a.g.e.*, I, 13..

³⁴⁷ Meręināni, *el-Hidāye*, I, 32.

yapmasının ve vücûdunun kalan kısmını yıkamasının yeterli olacağını ifade etmiştir³⁴⁸.

Netice olarak, temizlik konusunda verdiğimiz misallerden de anlaşıldığı gibi, abdest ve boyabdesti almak için suyun bulunmadığı ya da hastalık gibi bir özürle suyu kullanmanın mümkün olmadığı durumlarda mükellefe teyemmüm yapma ruhsatı verilerek, kolaylık prensibi uygulanmıştır. Yine gerek mukim, gerekse yolcuların mest üzerine mesh yapmalarına, yarası olan kimsenin sargı üzerine mesh yapmasına izin verilmesi de kolaylık prensibinin bir tezâhürüdür.

B) Namaz:

1) Yolcu Namazı :

Yolculukta namaz hakkında Kur'ân'da: "Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur."³⁴⁹ buyrulmaktadır.

İster korku, ister güven durumunda olsun namazların kısaltılması câizdir. Ancak âyette kısaltmanın korku şartına bağlanması o günkü gerçeği tesbit etmek içindir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a)'in çoğu seferleri korkudan hâlî değildir³⁵⁰.

Şu hadis konuyu daha anlaşılır hale getirmektedir:

Ya'lâ b. Ümeyye (r.a), Ömer b. Hattab (r.a)'a Nisâ sûresi 101. âyetini hatırlatıp: "Şimdi insanlar emniyettedir. (O halde niçin seferde namazı kısaltıyoruz)?" diye sorunca Hz. Ömer (r.a): "Bu senin şaştığın şeye ben de hayret etmiş ve Hz. Peygamber (s.a)'e aynı durumu sormuştum. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a): "Bu Allah'ın size verdiği bir sadakadır. O halde, Allah'ın sadakasını kabul edin" buyurdular" diye cevap vermiştir³⁵¹.

³⁴⁸ Bkz. Ebû Dâvud, *Tahâre*, 125.

³⁴⁹ Nisâ, 4/101.

³⁵⁰ Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 315.

³⁵¹ Müslim, *Salâtü'l-müsâfirîn*, 4; Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 4; Ebû Dâvud, *Salâtü's-sefer*, 1; Nesâî, *Sefer*, 1.

Hız. Peygamber (s.a)'in yolculukta namazları kısalttığına dâir pek çok hadis rivâyet edilmiştir. Meselâ; İbn Ömer (r.a), Rasûlullah (s.a) ile yolculukta arkadaşlık yaptığını ve O'nun hiç bir zaman namazlarını iki rekattan fazla kılmadığını, ayrıca Hz.Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın da böyle yaptıklarını ifade etmiştir."³⁵²

Hız. Âişe'den rivâyet edilen bir hadiste de şöyle denilmektedir: "Namaz hizada ve seferde ikişer rekat olarak farz kılındı. Sonra sefer namazı olduğu gibi bırakılıp, hizada namazına ilâve yapıldı."³⁵³

Yolculukta namazın kısaltılması, meşakkat sebebiyle yolcu için bir ruhsattır³⁵⁴. Namazları kısaltmanın câiz olduğu mesâfe Hanefilere göre deve veya yaya yürüyüşüyle üçgün. üç gecelik yoldur. Hanefilerin dışındakilere göre ise iki günlük yoldur³⁵⁵.

Hanefilere göre onbeş gün ve daha fazla ikâmete niyet eden kimse namazlarını tam kılar. Şâfiî ve Mâlikilere göre ise, dört gün ikâmete niyet eden namazları tam kılar³⁵⁶.

Kısaltma öğle, ikindi ve yatsı namazlarında olur. Sabah ve akşam namazları kasredilemez³⁵⁷.

Yolcunun, namazlarını kısaltarak kılması Hanefilere göre azîmet³⁵⁸, İmam Şâfiî'ye göre ruhsat³⁵⁹, İmam Mâlik'e göre ise sünnettir³⁶⁰.

352 Müslim, *Salâtü'l-müsâfirin*, 8; Ebû Dâvud, *İkâmet*, 75.

353 Buhârî, *Salât*, 1; *Taksîru's-salât*, 5; Müslim, *Salâtü'l-müsâfirin*, 1; Ebû Dâvud, *Sefer*, 1; Nesâî, *Salât*, 3.

354 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 166.

355 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 235; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 86; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II, 47.

356 Serahsî, *a.g.e.*, I, 236; Merğînânî, *a.g.e.*, I, 87; İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 169 .

357 Şâfiî, *el-Ümm*, I, 179; İbn Kudâme, *a.g.e.*, II, 67.

358 Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 324; Merğînânî, *a.g.e.*, I, 87.

359 Şâfiî, *a.g.e.*, I, 179 .

360 İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 166.

Deniz yolculuğu da kara yolculuğu gibidir. Kısaltmayı gerektirecek mesâfe katedilmişse namazlar kasredilir³⁶¹.

Namazları kısaltmanın hikmeti, genellikle yolcuların seferde karşılaştıkları güçlük ve sıkıntıları defetmek, Allah'ın hakları hususunda kolaylık sağlamak, farzları yerine getirmeye teşvik etmek ve vâcibleri yapmaktan nefret ettirmemektir. Böylece kusurlu veya ihmalkâr kimselerin namazın farzlarını terketmek için bir delili ya da özü kalmamaktadır³⁶².

Yolculukta namaz kısaltıldığı gibi, namazın kırâatinde de hafifletme olur³⁶³.

2) Korku namazı (Savaşta namaz) :

Savaşta namazın nasıl kılınacağı âyet ile açıklanmıştır:

" Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırдың zaman, onlardan bir kısmı seninle beraber namaza dursunlar, silahlarını (yanlarına) alsınlar, böylece (namaz kılıp) secde ettiklerinde (diğerleri) arkanızda olsunlar. Sonra henüz namazını kılmamış olan (bu) diğer grup gelip seninle beraber namaz kılsınlar ve onlar da ihtiyat tedbirlerini ve silahlarını alsınlar. O kâfirler arzu ederler ki, siz silahlarınızdan ve eşyanızdan gafil olsanız da üstünüze birden baskın yapsalar. Eğer size yağmurdan bir eziyet olur yahut hasta olursanız silahlarınızı bırakmanızda size günah yoktur. Yine de tedbirinizi alın."³⁶⁴ Mevzû ile ilgili diğer bir âyet te de :

"Eğer (herhangi bir şeyden) korkarsanız (namazlarınızı) yaya yahut binmiş olarak (kılın). Güvene kavuştuğunuz zaman, bilmediğiniz şeyleri size öğrettiği şekilde Allah'ı anın (namaz kılın)."³⁶⁵ buyurulmaktadır.

361 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II, 49.

362 Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 319.

363 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 248.

364 Nisâ, 4/102.

365 Bakara, 2/239.

Korku namazının meşrûiyetini sünnette de görmekteyiz: Ebû Ayyaş ez-Zurakî (r.a) şöyle anlatır: "Biz Rasûlullah (s.a) ile birlikte Usfân denilen yerde idik. Mûşriklerin başında Hâlid b. Velid vardı. Biz öğle namazını kılmıştık. Mûşrikler kendi aralarında; "Bizi gaflet bastı, keşke onlar namazda iken üzerlerine hücum etseydik" dediler. Bunun üzerine öğle ile ikindi arasında kasr (namazı kısaltma) ile ilgili âyet³⁶⁶ nâzil oldu. İkinci namazının vakti gelince Rasûlullah kalktı, mûşrikler önünde olduğu halde kibleye yöneldi. Arka tarafına da bir saf yaptı. Bu safın arkasına da bir saf koydu. Rasûlullah (s.a) rukûya varınca hep birlikte rukûya vardılar. Rasûlullah secdeye vardı, arkasındakiler de secde yaptı. Diğerleri (rukûdan) doğrulup onları korumak üzere kıyamda kaldılar. Bunlar iki secdeyi tamamlayıp kalkınca arkalarında bulunanlar secdeye gittiler. Sonra Rasûlullah'ın arkasındaki saftakiler diğerlerinin yerlerine gittiler, arkadaki saftakiler de öndekilerin yerine ilerlediler. Sonra Rasûlullah rûkûya gitti, hepsi O'nunla birlikte rûkû yaptı. Sonra Rasûlullah secde yaptı ve hemen arkasındakiler de secde yaptılar. Bu sırada arkadakiler bunları korumak üzere kıyamda kaldılar. Rasûlullah ve arkasındakiler oturunca, en arkadakiler secdeye gittiler. Sonra hep beraber oturup hep beraber selâm verdiler. "³⁶⁷

Sahâbe de korku namazı hususunda icmâ etmiştir. Hz. Ali (r.a) ve Ebû Mûsâ'l-Eş'arî, (r.a)'nin korku namazı kıldırıldıkları rivâyet edilmiştir³⁶⁸.

Korku namazı bir ruhsattır; bir kolaylık tanımadır. Gerek düşman gerekse yırtıcı hayvanlar sebebiyle kılınabilir³⁶⁹. Korku namazında ihlâs sûresi gibi kısa sûreler okunarak, kıraatin hafif tutulması uygun görülmüştür³⁷⁰.

³⁶⁶ Nisâ, 4/102.

³⁶⁷ Ebû Dâvud, *Salâtü's-sefer*, 12; Nesâî, *Salâtu'l-havf*, 18. Benzer hadis için bkz. Müslim, *Salâtu'l-müsâfirin*, 308.

³⁶⁸ İbn Kudâme, *el-Muğni*, II, 130.

³⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 49.

³⁷⁰ Şâfiî, *el-Ümm*, I, 214.

3) Hasta namazı :

Hastalara, namaz kılariken bazı kolaylıklar tanınmıştır. Ayette: "Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar..."³⁷¹ buyurulmaktadır. Burada zikirden maksadın namaz olduğu belirtilmiştir. Yani gücü yeten namazı ayakta kılar, gücü yetmeyen de oturarak ya da yatarak kılar³⁷².

Hız. Peygamber (s.a), İmran b. Husayn (r.a)'ı hastalığında ziyâret etmiş ve onun: "Namazımı nasıl kılayım?" sorusuna karşı Rasûlullah (s.a): "Ayakta kıl, buna gücün yetmezse oturarak kıl, bunu da yapamazsan yan yatarak imâ ile kıalarsın..."³⁷³ şeklinde cevap vermiştir. Çünkü tâat, tâkat nisbetindedir³⁷⁴.

Hasta, namazını oturarak kılariken secde etmek için önüne bir şey koymaz³⁷⁵. Zîrâ hadisde: "..Yere secdeye gücün yeterse secde edersin, gücün yetmezse başınla imâ ile kıalarsın..."³⁷⁶ buyurulmuştur. Oturmaya gücü yetmezse sırtı üzere yatar, ayaklarını kibleye doğru uzatır, rukû ve secdeleri imâ ile yapar³⁷⁷.

Ebû Hanîfe'ye göre, yüzünü kibleye çevirmeye muktedir olamayan bir hastanın yanında onu kibleye çevirecek biri bulunsa, ancak hasta kibleye dönmeden namazını kılsa câiz olur. Çünkü başkasının gücü onun gücü yerine geçmez³⁷⁸.

4) Cuma namazı ve cemaatle namaz :

Cuma namazının farziyeti âyet ile sâbittir³⁷⁹. Ancak bazı özürler sebebiyle bu farziyet düşebilmektedir.

371 Âl-i İmrân, 3/191.

372 Kurtubî, *el-Câmi'*, IV, 311, 312.

373 Buhârî, *Taksîr*, 19; Tirmizî, *Salât*, 274; Ebû Dâvud, *Salât*, 179; İbn Mâce, *İkâme*, 139; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 326.

374 Serahsî, *el-Mebsut*, I, 212; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 83.

375 Merğînânî, *a.g.e.*, I, 83.

376 Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, VII, 548, no. 20193, 20195.

377 Merğînânî, *a.g.e.*, I, 83.

378 Debûsî, Ebû Zeyd Ömer b. İsâ, *Te'sisu'n-nazâr*, Beyrut ty., s. 58.

379 Cum'a, 62/9.

H. Peygamber (s.a) bir hadislerinde: "Kim zarûret bulunmaksızın üç cumayı terkederse Allah onun kalbini mühürler"³⁸⁰ buyurarak, cuma namazını terketmenin büyük bir günah olduğunu belirtirken, zarûret halini bundan istisnâ etmiştir³⁸¹.

Câbir (r.a)'in rivâyet ettiği başka bir hadiste de H. Peygamber: "Allah'a ve âhiret gününe inanan kimsenin üzerine cuma farzdır. Ancak hasta, yolcu, kadın, çocuk ve köle olanlar müstesna."³⁸² buyurmuştur.

Yolcunun cuma namazına katılmasında bazı meşakkatler vardır. Bu bakımdan yolcudan zorluğu kaldırmak için cumanın farziyeti kaldırılmıştır. Hastanın da cumaya katılması ve imamı beklemesi ona güçlük verir. Ebû Hanîfe'ye göre âmânın da cumaya katılmama izni vardır. Ancak bu bir ruhsattır. Şayet bu kimseler cumayı kılarlarsa geçerli olur³⁸³.

Cemaatla namaz erkekler için sünnet-i müekkededir. Bununla beraber farz-ı kifâye olduğunu kabul edenler de vardır³⁸⁴.

Cuma ve cemaate katılmamayı mübah kılan özürlerden bazıları şunlardır:

Hastalık, yolculuk, kendine, âilesine veya malına zarar gelmesinden korkmak, yağmur, çamur, şiddetli soğuk ve sıcak, karanlık, açlık, susuzluk, küçük veya büyük abdest bozma ihtiyacı, giyinecek elbisesi olmamak, hapiste olmak, hasta bakıcılık yapmak, soğan sarımsak gibi kokulu yiyecekler yemek³⁸⁵.

Cemaatla namaz kılınırken imamın, cemaatin durumunu gözönüne alarak namazı fazla uzun tutmayıp hafif kıldırması

380 İbn Mâce, *İkâme*, 93 ; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 300.

381 Baktır, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zarûret Hâli*, Ankara ty., s. 35.

382 Dârekunî, *Sünen*, III, 3; Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, VII, 726, no. 21120.

383 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 22, 23 ; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 90.

384 Şirbînî, *Muğni'l-muhtac*, I, 229.

385 İbn Kudâme, *el-Muğni*, I, 364-365; Şâfiî, *el-Ümm*, I, 189; Şirbînî, *a.g.e.*, I, 234-236.

tavsiye edilmiştir³⁸⁶. Hz. Peygamber (s.a)'in bu hususa sonderece dikkat ettiğini: "Ben, uzun tutmak arzusuyla namaza başlarım. (Namazı kıldırırken) bir çocuk ağlaması kulağıma gelir. Çocuğun ağlamasından annesinin duyacağı elemi bildiğim için namazı uzatmaktan vazgeçerim"³⁸⁷ sözüyle ifâde etmiştir.

Câbir (r.a)'in rivâyet ettiği şu hadis de, Hz. Peygamber'in bu konuya verdiği önemi göstermektedir:

Muâz (r.a), Rasûlullah (s.a) ile namaz kılar, sonra gelir, kavmine imamlık yapardı. Bir gece Rasûlullah (s.a) ile birlikte yatsıyı kıldı. Sonra kavmine gelerek onlara imam oldu ve Bakara Sûresini okumaya başladı. Bir adam cemaatten ayrılarak selam verdi. Sonra namazı tek başına kıldı ve çıkıp gitti. Adama: "Ey falan nifak mı çıkarıyorsun" dediler. O da: "Vallâhi hayır, Rasûlullah (s.a)'a gidip (Muaz'ın yaptığını) haber vereceğim" dedi. Daha sonra Rasûlullah (s.a)'a gelerek: "Ya Rasûlallah! Biz sulama devesi besleyen insanlarız, gündüzleri çalışırız. Muâz sizinle birlikte yatsıyı kılmış, sonra (bize) gelerek Bakara Sûresini okumaya başladı. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) Muâz'a dönerek: "Ey Muâz! sen fitneci misin? Falan ve falan sûreleri oku" buyurdu.³⁸⁸ (Başka rivâyetlerde Hz. Peygamber, A'lâ, Şems ve Leyl sûrelerini okumasını söylemiştir.)

Ebû Mes'ûd el-Ensârî (r.a)'den yapılan bir rivâyet de şöyledir: Bir adam Rasûlullah (s.a)'a gelerek: "Ben filan kimsenin bize namazı uzun kıldırmasından dolayı sabah namazına gelemiyorum"dedi. Rasûlullah (s.a)'ın hiç bir meselede o günkü kadar öfkelenmediğini, gazaba geldiğini görmedim. Sonra şöyle buyurdular: "Gerçekten içinizde nefret ettirenler var. Sizden kim halka namaz kıldırırsa namazı hafif tutsun; çünkü arkasında zayıf, yaşlı ve ihtiyaç sahibi kimseler vardır."³⁸⁹

³⁸⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, I, 232.

³⁸⁷ Buhârî, *Ezan*, 65, 163; Ebû Dâvud, *Salat*, 123; Tirmizî, *Salat*, 159; Nesâî, *İmâmet*, 35.

³⁸⁸ Buhârî, *Ezân*, 60; Müslim, *Salat*, 178; Ebû Dâvud, *Salat*, 127; Nesâî, *İmâmet*, 39, 41; İbn Mâce, *İkâmet*, 48; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 124, 299.

³⁸⁹ Buhârî, *Ezân*, 61; *İlim*, 28; Müslim, *Salat*, 182.

5) Namazların cem'i :

Hız. Peygamber'in gerek yolculukta, gerekse ikâmet(hazar) halinde namazları cem ettiğine dair pek çok hadis rivâyet edilmiştir. Bunlardan bazılarını konuya açıklık getirmesi bakımından zikrederim:

Bir rivâyette Muaz b. Cebel (r.a): "Rasûlullah (s.a)'ın çıkmış olduğu bir gazvede -ki bu Tebûk gazvesiydi- öğle ile ikindi ve akşam ile yatsı namazlarını cem ettiğini belirtmiş; bunun üzerine Ebu't-Tufeyl Muâz'a: "Rasûlullah'ın böyle yapmasındaki gaye nedir? diye sormuş, o da: "Ümmetine zorluk olmamasını istedi" diye cevap vermiştir."³⁹⁰

Yine Muaz b. Cebel (r.a)'den rivâyet edilen bir başka hadis de şöyledir:

"Rasûlullah (s.a) Tebûk gazvesinde idi. Güneş zevâle erişmeden önce yola çıkarsa öğle namazını ikindi namazına bitiştirip, cem ederek kılardı. Güneşin zevâlinden sonra yola çıkarsa, öğle ile ikindiye cem ederek kılar sonra hareket ederdi. Akşam namazının vakti girmeden yola çıktığı zaman, akşam namazını yatsı namazıyla birlikte kılasıya kadar ertelerdi. Akşam namazı vaktinden sonra yola çıkarsa, yatsıyı öne alır ve akşam ile beraber kılardı."³⁹¹

Enes b. Mâlik (r.a) de şöyle demiştir: "Rasûlullah sûr'atle yol aldığı zaman öğleyi ikindinin ilk vaktine te'hîr eder ve iki namazı cem ederdi. Akşam namazını da şafak kaybolunca yatsı ile cem edesiye kadar te'hîr ederdi."³⁹²

İbn Abbas (r.a), Hız. Peygamber'in hizada namazları cem ettiğini belirterek: "Rasûlullah, korkulacak bir durum olmadığı ve

³⁹⁰ Müslim, *Salâtü'l-mûsâfirin*, 53, (51); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 228-229; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 167.

³⁹¹ Ebû Dâvud, *Salâtü's-sefer*, 5, No. 1220; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, V, 241-242; Dârekutnî, *Sünen*, I, 392; Beyhakî, *a.g.e.*, III, 163

³⁹² Müslim, *Salâtü'l-mûsâfirin*, 43, 45, 48; Nesâî, *Salât*, 42, No. 592; Beyhakî, *a.g.e.*, III, 161, 165.

yolculukta da bulunmadığı halde öğle ile ikindi ve akşam ile yatsı namazlarını camederek kıldı."393 demiştir.

Bununla birlikte Hz. Peygamber (s.a) özürsüz olarak iki namazı birleştirmenin büyük günah olduğunu ifade etmişlerdir³⁹⁴.

Namazların cem edilmesinin meşrû olup, olmadığı hususunda farklı görüşler vardır.

Hanefilere göre, Arafat ve Müzdelife hariç, yolculukta ve hazarda bir vakitte iki namaz cem edilmez³⁹⁵. Arafat'ta öğle ile ikindiye öğlenin vaktinde (cem'i takdim), Müzdelife'de de, akşam ile yatsıyı yatsının vaktinde (cem'i te'hir) cem ederek kılmanın sünnet olduğunda icmâ vardır³⁹⁶.

Hanefilerin, bu iki yerin dışında namazların cem edilmesini meşrû görmemelerinin delili³⁹⁷: "Şüphesiz namaz, mü'minlere belirli vakitlerde farz kılınmıştır"³⁹⁸ âyeti ile "Namazlara ve orta namaza devam edin"³⁹⁹ ayetidir.

Hz. Peygamber'in bu iki yerin dışında da namazları cem ettiğine dair olan hadisleri hanefî hukukçular, birinci namazı vaktinin sonuna erteleyip, ikinci namazı da vaktinin başına alarak kılmak (cem-i sûrî) şeklinde yorumlamışlardır. Böylece bunlar vakit olarak değil de, fiilî olarak birleştirilmiş olur⁴⁰⁰.

Hanefiler dışında kalan çoğunluğa göre; seferde ve hazarda, öğle ile ikindi ve akşam ile yatsı namazlarını gerek cem-i takdim,

393 Müslim, *Salâtü'l-müsâfirin*, 49; Mâlik b.Enes, *el-Muvattâ, Kasru's-salât*, 4; Nesâî, *Salât*, 47, No. 599 ; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 166.

394 Bkz Tirmizî, *Salât*, 24, No. 188; Darekutnî, *Sünen*, I, 395, No. 5; Beyhakî, *a.g.e.*, III, 169.

395 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 149 .

396 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 170.

397 Serahsî, *a.g.e.*, I, 49.

398 Nisâ, 4/103.

399 Bakara, 2/238.

400 Serahsî, *a.g.e.*, I, 149; İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 171.

gerekse cem-i te'hir olarak kılmak câizdir⁴⁰¹. Delilleri Muaz b. Cebel (r.a)'ın hadisidir⁴⁰².

Yolculukta cem'i mübah kılan mesâfe, namazları kısaltmayı mübah kılan mesâfedir (sefer-i tavîl)⁴⁰³. Ayrıca Mâlikî ve Şâfîlilere göre yolculuğun mübah bir yolculuk olması da şarttır⁴⁰⁴. İmam Mâlik'ten rivâyet edilen bir görüşe göre yolculuğun sûratli olması da gerekir⁴⁰⁵. Yolculukta cem-i takdim ve cem-i te'hirin her ikisi de câiz ise de, cem-i te'hir efdaldır⁴⁰⁶. Haza da cem hususunda da bazı farklı görüşler vardır. Yağmur sebebiyle cem yapılabileceğini üç mezheb de kabul etmiştir. İbn Abbas (r.a)'dan Hz. Peygamber (s.a)'ın korku ve yolculuk gibi bir özür olmaksızın cem ettiğine dair rivâyet ettiği hadisi, yağmurun olması şeklinde yorumlamışlardır⁴⁰⁷. İmam Şâfî'ye göre yağmurda gündüz ve gece cem yapılabilirken, Mâlikî ve Hanbelîlere göre yağmur sebebiyle sadece akşam ve yatsı namazları cem edilebilir⁴⁰⁸. Hanbelîlere göre çamur ve gece şiddetli rüzgâr sebebiyle de cem yapılabilir⁴⁰⁹. Soğuk ve kar da cem için birer özürdür. Bu mazeretler sebebiyle cem ruhsatı mescidde namaz kılanlar için geçerlidir⁴¹⁰.

Hastalık sebebiyle cem, Mâlikî ve Hanbelîlere göre câiz, Şâfîlilere göre ise ise câiz değildir⁴¹¹.

401 Şâfî, *el-Ümm*, I, 77; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II, 56; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 171, 172.

402 Ebû Dâvud, *Satû's-sefer*, 5; Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, *Kasru's-salât*, 2; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 241-242; Darekutnî, *Sünen*, I, 392; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 163.

403 İbn Kudâme, *a.g.e.*, II, 58; Şirbînî, *Muğnî'l-Muhtâc*, I, 272 .

404 İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 173; Şirbînî, *a.g.e.*, I, 273.

405 Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, I-VI, Mısır, 1323, I, 116 .

406 İbn Kudâme, *a.g.e.*, II, 57; eş-Şerbînî, *a.g.e.*, I, 273.

407 Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, I, 144, (*Kasru's-salât*, I, No. 4); İbn Rüşd, *a.g.e* I, 173.

408 Şâfî, *a.g.e.*, I, 79; Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I, 115; İbn Kudâme, *a.g.e.*, II, 58; İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 173.

409 İbn Kudâme, *a.g.e.*, II, 58.

410 Şirbînî, *a.g.e.*, I, 275.

411 Mâlik b. Enes, *a.g.e.*, I, 116; İbn Kudâme, *a.g.e.*, II, 59 ; İbn Rüşd, *a.g.e.*, I, 174.

Bu özürler dışında Hanbelîlere göre ihtiyaç ve meşgûliyet sebebiyle de namazların cem'i câizdir⁴¹². İbn Abbas'a, Hz. Peygamber'in Medine'de yolculuk ve tehlikeli bir durum bulunmadığı halde namazları niye cem ettiği sorulduğunda, Hz. Peygamberin, ümmetinden hiç kimseyi zora koşturmak istemediğini belirten hadisi⁴¹³ ile cevap vermiştir⁴¹⁴.

Cem-i takdîmin şartları şunlardır :

a) Önce birinci namazı kılmak, b) Cem'e niyet etmek, c) İki namazın arasını uzun süre ayırmamak, d) İki namazı bitinceye kadar seferiliğin devam etmesi. İlk üç şart cem-i te'hîr için geçerli değildir⁴¹⁵.

Netice olarak namaz başlığı altında yapılan açıklamalardan ve verilen misallerden anlaşılmıştır ki; namaz gibi İslâm'ın direği olan bir ibâdetin yerine getirilmesinde bile yolculuk, hastalık, korku gibi özürler sebebiyle pek çok kolaylıklar getirilmiştir. Yolculukta namazı kısaltma ya da cem etme, hastalık sebebiyle dayanarak, oturarak, hatta yatarak namazı kılabilme, cuma ve cemaatle namaza belirtilen mâzeretler sebebiyle iştirak etmeme, savaş ve korku durumlarında namazın bilinen şeklini değiştirme gibi hususlar gerçekten mükellefler için tam bir ruhsat ve kolaylıktır. Bu da göstermektedir ki, bu prensibin İslâm hukukundaki yeri tartışılmazdır.

C) Oruç:

Kur'ân'da yolculuk, hastalık ve ihtiyarlık oruç tutmamak için birer özür olarak zikredilmiştir:

"Sayılı günler olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günler kaza eder. (İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış

⁴¹² İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II, 66.

⁴¹³ Müslim, *Salâtü'l-müsâfirin*, 50 ; Tirmizî, *Salât*, 24; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 166.

⁴¹⁴ İbn Kudâme, *a.g.e.*, II, 66.

⁴¹⁵ Şirbinî, *Muğnî'l-Muhtac*, I, 273, 274.

hastalık gibi devamlı mazereti olup da) oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakir doyumu kadar fidye gerekir. Eğer bilerseniz (güçlüğe rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır."⁴¹⁶

Konuyla ilgili olarak Enes b. Mâlik (r.a) şu olayı nakleder:

"Bir adam Medîne'de Rasûlullah(s.a)'a geldi, bir de baktı ki Rasûlullah (s.a) yemek yiyor. Hz. Peygamber ona: "Yemeğe buyurmaz mısın?" diye sordu. O zat: Ben oruçluyum" dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) ona: "Allah Teâla yolcudan orucu ve namazın yarısını, hâmile ve emzikli kadından da orucu kaldırdı"⁴¹⁷ buyurdu.

Yolculukta oruç tutmamak bir ruhsattır. Burada azîmetle amel edip tutmak evlâdır. Ancak oruç tuttuğu takdirde zayıf düşecekse tutmaması daha iyi olur. İmam Şâfi'ye göre ise, burada azîmetle değil, ruhsatla amel evlâdır⁴¹⁸.

Hâmile ve emzikli kadınların oruç tutmama ruhsatları olduğunu bildiren bir diğer hadisi de Hz. Enes (r.a): "Rasûlullah (s.a) kendi canından endişe eden hâmileye ve çocuğundan korkan emzikli kadına oruçlarını bozmalarına ruhsat verdi."⁴¹⁹ şeklinde rivâyet etmiştir.

Hâmile ve emzikli kadınlar sonradan tutamadıkları oruçlarını kaza ederler. İhtiyarlar (şeyh-i fânî) ise, oruç yerine tutamadığı hergün için bir fidye verirler⁴²⁰. Nitekim Hz. Enes (r.a)'ın ihtiyarlığında tutamadığı hergünün orucu için fakirlere yiyecek verdiği de rivâyet edilmiştir⁴²¹.

Ramazanda hastalığı sebebiyle oruç tutamayan kimse sonra orucunu kaza edecek bir vakit bulamaz da vefât ederse, üzerine

⁴¹⁶ Bakara, 2/184.

⁴¹⁷ Nesâî, *Sıyam*, 51, No. 2270; İbn Mâce, *Sıyam*, 12, No. 1667.

⁴¹⁸ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-csrar*, II, 319, 320.

⁴¹⁹ İbn Mâce, *Sıyam*, 12. Ayrıca bkz. Ebû Dâvud, *Savm*, 43; Tirmizî, *Savm*, 21; Nesâî, *Savm*, 51, 62.

⁴²⁰ Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 177.

⁴²¹ Bkz. Buhârî, *Tefsîr*, (2), 25.

hiç bir şey gerekmez. Hastalık, güçlüğü kaldırmak için, Ramazanda oruç tutmayı iskat eden bir özür olduğuna göre, orucun kazasını düşüren bir özür sayılması evlâdır. Ancak iyileşir ve sonra yaşar da orucu kaza etmeden ölürse, üzerine kaza gerekir⁴²².

İslâmın ilk sıralarında müslümanlar Ramazan ayında oruç tutarken, iftar ettikten sonra uyuyuncaya kadar yer, içer ve hanımlarına yaklaşırlardı. Uyuduktan sonra oruca başlanılmış sayıldığından bunları yapmak haram olurdu. Fakat bu hüküm sonradan kaldırılmıştır⁴²³. İbn Abbas (r.a)'dan rivâyet edildiğine göre: "(Oruç) : "Ey iman edenler! Oruç, sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz."⁴²⁴ âyetiyle farz kılındı. Rasûlullah (s.a) zamanında müslümanlar, yatsı namazını kıldıktan sonra onlara yemek, içmek ve kadınlarına yaklaşmak haram oluyor, gelecek geceye kadar oruç tutuyorlardı. Bir kimse yatsı namazını kıldıktan sonra, iftar etmeden hanımıyla cima ederek nefesine zulmetti (haram işledi). Allah Teâla (bu âyeti indirmekle) diğerlerine bunu (zorluktan sonra) bir kolaylık, bir ruhsat ve (yemek, içmek v.s) bir menfaat sağlamak istedi ve şöyle buyurdu: "Allah sizin kendinize kötülük ettiğinizi bildi ve tevbenizi kabul edip sizi bağışladı."⁴²⁵ Bu âyet, Allah'ın insanları faydalandırdığı, onlara ruhsat ve kolaylık tanıdığı ayetlerden biridir."⁴²⁶

Oruçlu iken unutarak yeme, içme ve cinsî münâsebette bulunmanın af edilmiş olduğu: "Kim oruçlu olduğu halde unuttur, yer veya içerse orucunu tamamlasın. Çünkü ona Allah yedirip içirmiştir."⁴²⁷ hadisi ile belirtilmiştir.

⁴²² Serahsî, *el-Mebsût*, III, 89 ; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 136.

⁴²³ Baktır, *İslâm Hukukunda Zarûret Hâli*, s. 47.

⁴²⁴ Bakara, 2/183.

⁴²⁵ Bakara, 2/187.

⁴²⁶ Ebû Dâvud, *Savm*, I.

⁴²⁷ Buhari, *Savm*, 26; *Eymân*, 15; Müslim, *Sıyam*, 171; Tirmizi, *Savm*, 26; Ebû Dâvud, *Savm*, 39.

Oruçlu kadının başka bir imkân bulamadığı zaman, çocuğu için yemeği ağzında çiğnemesinde bir beis yoktur. Zira bu zarûret hâlidir. Çocuğun ihtiyacı için orucu bozması câiz olduğuna göre, yemeği çiğnemesi öncelikle câizdir⁴²⁸.

Görüldüğü gibi yolcu, hasta ve yaşlılardan, hâmile ve emzikli kadınlardan oruç tutmaya güçleri yetmediği takdirde, oruç tutmaları istenmemiştir. Bu, İslâm'ın onlara tanıdığı bir genişlik ve kolaylık olmakta, böylece kolaylık prensibinin varlığı da bir kez daha isbatlanmaktadır.

D) Zekat:

Diğer ibâdetlerde olduğu gibi zekat da, mükelleflerin gücüyle orantılı olarak farz kılınmıştır. Mesela, "Malı olmayan zekatla mükellef olmayacağı gibi, muhtelif zenginlerin zekatları da bir ölçü içersinde değişik olur. Zenginlik derecesine göre kimi on, kimi yüz verir. Fakat hepsi de aynı nisbet dahilinde, mesela kırkta birdir. Kudret hesaba katılmayarak, nüfus başına eşit seviyede şu kadar zekat verilecek demek, bu esasa aykırı düşer⁴²⁹.

Zekatın farz olmasında zenginlik şarttır. Zenginlik belli miktarda mal ile gerçekleşir. Bu da dinin belirlemiş olduğu muayyen miktar (nisab)dır. Aynı zamanda malda büyüme ve artma (nemâ)nın bulunması gerekir. Artma ancak zaman içinde olur. İslâm, kolaylık olması için bu süreyi bir yıl olarak tesbit etmiştir⁴³⁰.

Malın üzerinden bir yıl geçmeden zekâtın farz olmaması bir kolaylık olduğu gibi, dileyen kimsenin bir yıl geçmesini beklemeden zekâtının geçerli olması da bir kolaylıktır⁴³¹.

Serahsî, el-Mebsut'ta develerin zekâtıyla ilgili olarak şöyle bir zarûret halinden söz eder :

⁴²⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, III, 100.

⁴²⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 997, 998.

⁴³⁰ Serahsî, *a.g.e.*, II, 149, 150..

⁴³¹ Bkz. İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 83.

Zekâtta vâcib olan her malın kendi cinsinden zekât verilmesidir. Ancak develerin az olması halinde, iki tarafı da gözeterek farklı cinsten zekât verilmesi vâcib kılınmıştır. Beş deve büyük bir maldır. Bunun zekâtтан uzak tutulması fakirlere zarar vermek olur. Bir tanesinin zekât olarak verilmesi ise mal sahibini zarara sokar. Bu durumda ayrı cinsten zekât vermek zararı defetmek içindir. Develerin çok olması durumunda bu zarûret ortadan kalkar⁴³².

Görülüyor ki, kolaylık prensibinin bir neticesi olarak zekatta da mükelleflere bir takım kolaylıklar tanınmıştır.

E) Hac ve Umre:

Hac ve umre ibâdetlerinde de bazı kolaylık ve hafifletmeler getirilmiştir Bunları ihsar, istitâat, bedel gönderme ve hacda ticâret başlıkları altında kısaca ele almak mümkündür:

1) İhsar (Alıkonma):

İhsar; sözlükte, herşeyden men etme anlamına gelir. Terim olarak ihsar; ihrama giren kimsenin (muhrim), korku veya hastalık gibi bir sebeble hac ya da umreyi tamamlamaktan alıkonmasıdır⁴³³.

Konuyla ilgili ayet şudur: "Haccı ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer (bunlardan) alıkonursanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Sizden her kim hasta olursayahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidyeye gerekir. (Hac yolculuğu için) emin olduğunuz vakit kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir. Kurban kesmeyen kimse hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi olmak üzere oruç tutar ki,

⁴³² Serahsi, *el-Mebsût*, II, 152.

⁴³³ Tahânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfu ıstılâhâtı'l-fünûn*, I-II, İstanbul 1404/1984, I, 295.

hepsi tam on gündür. Bu söylenenler, ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayanlar içindir.."434.

Âyet, Hudeybiye'de müşriklerin Hz. Peygamber'in umre yapmasına engel olmaları üzerine inmiştir. Hz. Peygamber kurban kesip, tıraş olmuş ve ashâbına da böyle yapmalarını emretmiştir. Bu durumda ihramlı kalmakta meşakkat ve zorluk vardır. Allah Teâla bizden bu zorluğu kaldırmıştır⁴³⁵.

Âyette geçen "*ihsar*" hakkında İslâm bilginleri ihtilaf etmişlerdir. Mücâhid, Kâtade ve Ebû Hanîfe'ye göre ihsar, düşman, hastalık v.b. herhangi bir özür sebebiyle olabilir. İbn Ömer, İbn Abbas, Enes, Şafîi ve Mâlik'e göre ihsar, ancak düşman sebebiyle olur⁴³⁶.

İbn Abdisselâm, Şafîi ve Mâlik'in bu görüşünü eleştirerek: "Âyet her ne kadar Hudeybiye'de düşman sebebiyle inmişse de, âyetin mefhumu buna, mantığı da özür sebebiyle ihsara delâlet eder. Mâlik ve Şafîi'nin görüşlerine müsamaha dininde yer yoktur. Meselâ, hacda ayağı kırılan kimse, artık ömür boyu saçını tıraştan, elbise giymekten, evlenmekten, av yemekten, koku sürünüp, tırnak kesmekten ve buna benzer işlerden uzaklaşacak mı? Bu şeriâtın rahmetinden, rıfkından ve kullara olan lütfundan çok uzaktır."⁴³⁷ der.

Âyette hac ve umreden alıkonan kimse hedy⁴³⁸ hususunda serbest bırakılmış, deve, sığır ve koyun cinsinden kolay gelen birini kurban etmesi istenmiştir⁴³⁹. Âyetin devamında, hasta olan ya da başında bir rahatsızlık bulunan kimsenin oruç, sadaka veya kurban gibi bir fidye karşılığı ihramdan çıkmasına ruhsat

434 Bakara, 2/196.

435 Zeylai, *Tebyinü'l-hakâik*, I, 532.

436 İbnu'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 119; Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, III; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, I, 195.

437 İbn Abdisselâm, *Kavâid*, II, 197.

438 Hedy: Keffâret olarak kâbeye gönderilen kurban.

439 Râzi, *a.g.e.*, II, 236.

verilmiştir⁴⁴⁰. Rivâyete göre âyetin devamı Ka'b b. Uca hakkında nâzil olmuştur. Rasûlullah (s.a) Hudeybiye gününde bu zata uğramış, başından yüzüne doğru bitlerin saçıldığını görünce: "Başının böcekleri sana zarar veriyor mu?" diye sormuş, Ka'b: "Evet" deyince Hz. Peygamber: "O halde tıraş ol, üçgün oruç tut ya da fakir doyur, veya kurban kes"⁴⁴¹ buyurmuştur.

2) İstîtâat (Güc yetirme) :

Hacla ilgili Âl-i İmran 97. âyette : "...Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.." buyurmuştur.

Bu âyet nâzil olunca birisi Hz. Peygamber'e "istitâat nedir?" diye sormuş, Hz. Peygamber de: "Zâd (azık) ve râhile (binek) dir." buyurmuştur⁴⁴².

Görüldüğü gibi hac ve umre için istitâat şartı getirilmiştir. Cassas, İstîtâatın sadece binek ve azık olmadığını, yeterli azık ve binek bulunsa bile hasta, binek üzerinde duramayacak kadar yaşlı ve kötürüm olan kimselerin istitâatlarının bulunmadığını söyler⁴⁴³.

Aynı zamanda yol güvenliği de olmalıdır. Yol güvenliği bulunmaz, kişi canına veya malına zarar gelmesinden korkar ve başka da yol bulamazsa hac ondan düşer⁴⁴⁴. İbn Nüceym bu konuda şu misâli verir: "Bir belde halkının hacca gitmek için deniz yolundan başka bir imkanı olmazsa, bu yol da güvenli değilse, hac onlara farz olmaz."⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 124; Razi, *Mefâtihu'l-ğayb*, III, 238 ; Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, I, 196.

⁴⁴¹ Buhârî, *Tefsîr*, 32; Müslim, *Hac*, 80; Tirmizî, *Hac*, 107; İbn Mâce, *Hac*, 86 ; Malik b. Enes, *el-Muvatta*, *Hac*, 237; Ebû Dâvud, *Hac*, 45

⁴⁴² Bkz. Tirmizî, *Tefsîr*, 4 ; İbn Mâce, *Menâsik*, 6.

⁴⁴³ Cassas, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II, 24.

⁴⁴⁴ Şirbînî, *Muğni'l-muhtaç*, I, 465.

⁴⁴⁵ İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 82.

3) Bedel gönderme:

Hacca gidemeyecek durumda olanlar için bedel gönderme kolaylığı da getirilmiştir. Nitekim bir kadın Hz. Peygamber'e, "çok yaşlı olan babası yerine hacca gidip, gidemeyeceğini" sorduğunda, Rasûlullah (s.a) da "gidebileceğini" söylemiştir⁴⁴⁶.

4) Hacda ticâret :

Bakara 198. âyette: "(Hac mevsiminde ticâret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lûtfu (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur.." buyurulmaktadır. Bu âyetin nüzûl sebebiyle ilgili olarak şu hâdise nakledilir :

Ebû Umâme anlatıyor: İbn Ömer'e gelip: "Ben ~~geliş~~, develeri Mekke'ye kadar kiraya veren bir adamım. Bu haccım kâfi midir ?" dedim. İbn Ömer: "Telbiye yapmıyor musun? Vakfe durmuyor musun? Şeytan taşlamıyor musun?" diye sordu. "Evet" dedim. Bunun üzerine İbn Ömer: "Bir adam Rasûlullah (s.a)'a senin sorduğun gibi sormuştu. Rasûlullah ona cevap vermeden, Allah Teâla bu âyeti indirdi."⁴⁴⁷ Bu âyet hacda ticaret yapılmasının cevâzına delil olarak getirilmiştir⁴⁴⁸.

Netice olarak görölüyor ki; maddî ve manevî anlamda gücü yetmeyene hac farz olmadığı gibi, ihrama girdikten sonra ortaya çıkan hastalık, düşman gibi bir sebeble ihramın yasaklarının işlenmesi de bir ruhsat olarak mümkün olmaktadır. Ayrıca hacca gücü yetmeyen yaşlı ve hastaların bedel göndermeleri, hacda ticâretin yasak olmayışı da birer kolaylıktır. Böylece kolaylık prensibinin hac ibâdetinde de uygulandığı görölmektedir.

F) Kurban :

İslâm'ın ilk zamanlarında, müslümanların kurban etlerini üç günden fazla bekletmeleri yasaklanmıştı. Bundan gaye, çok fakir

⁴⁴⁶ Buhârî, *Hac*, I; Müslim, *Hac*, 407; Ebû Davud, *Menâsık*, 26.

⁴⁴⁷ Cassas, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 309.

⁴⁴⁸ Cassas, *a.g.e.*, I, 309; Kurtubî, *el-Camî'*, II, 413.

olan kimselerin doyurulması idi⁴⁴⁹. Hz. Ali (r.a): "Rasûlullah (s.a) bize kurbanlarımızın etlerinden üç günden fazla yememizi yasakladı"⁴⁵⁰ buyurarak, yasak hükümünü belirtmiştir.

Hz. Peygamber, bu yasağı Medîne'ye gelen fakir bedevîlerin doyurulması için koyduğunu ifâde etmiş, daha sonra yasağı kaldırmış ve sahâbenin kurban etlerini istedikleri şekilde yiyip, biriktirmelerine izin vermiştir⁴⁵¹.

Hz. Âişe (r.a)'ye bu yasağın mâhiyeti sorulduğunda, Hz. Peygamber'in bunu fakirlerin doyurulması için sadece bir yıl uyguladığını söylemiştir⁴⁵². Böylece önceki yasağın neshedildiğini ifade etmiştir⁴⁵³. Bu da insanlara bir kolaylık olmaktadır.

G) Adak (Nezir) :

Adakların yerine getirilmesi âyet ile emredilmiştir⁴⁵⁴. Hz. Peygamber de bir hadislerinde: "Kim Allah'a itâat etmeyi adarsa, O'na itâat etsin, kim de Allah'a isyan etmeyi adarsa, Allah'a isyan etmesin"⁴⁵⁵ buyurmuşlardır.

Adanılan şeyler ibâdet cinsinden ise zor olsalar da yerine getirilmesi gerekir. Adanılan şeyler ibâdet türünden değil de, tâkat üstü bir seviyede ise ve haklarında hafifletici hükümler konulmuşsa, ya da dinin zarûri veya hâcî maslahatlarıyla çatışıyorsa, o zaman bu adaklar düşer. Meselâ, bir kimse malının tamamını sadaka olarak vermeye yemin etse, üçte birini vermesi yeterlidir. Ya da yürüyerek Mekke'ye gitmeyi adasa fakat buna gücü yetmese, binerek gider ve bir kurban keser⁴⁵⁶. Nitekim Hz. Peygamber, iki oğluna dayanarak yürüyen yaşlı birini gördüğünde:

449 Baktır, *İslâm Hukukunda Zarûret Hâli*, s. 53.

450 Müslim, *Edâhî*, 24

451 Müslim, *Edâhî*, 28; Ebû Dâvud, *Edâhî*, 9.

452 Buhârî, *Et'ime*, 27.

453 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XXI, 56.

454 Bkz. Hacc, 22/29.

455 Buhârî, *Eyman*, 31.

456 Şâtibi, *el-Muvâfakât*, II, 101; Kâsânî, *Bedâi'*, V, 83.

"Buna ne olmuş" diye sormuş, yürümeyi nezrettiğini söylediklerinde: "Bin ey ihtiyar, şüphesiz ki Allah, senden ve senin adağından müstağnîdir"⁴⁵⁷ buyurmuştur.

İbn Abbas (r.a) da, şöyle bir hadise anlatır: Rasûlullah (s.a) bize hitab ettiği sırada, güneşde ayakta duran bir adam gördü ve onun kim olduğunu sordu. (Ashab) onun Ebû İsrâîl adında biri olduğunu, oturmaksızın ayakta durmayı, gölgelenmemeyi, konuşmamayı ve oruç tutmayı adadığını söylediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) : "Ona söyleyin, konuşsun, gölgelensin, otursun ve orucunu da tamamlasın"⁴⁵⁸ buyurdular.

Görüldüğü gibi, kişinin nefsinin meşakkat ve sıkıntıya sokması durumunda, dinin merhamet ve kolaylığı kendisine yetişmekteir⁴⁵⁹.

H) Cihad :

Cihad, önemli bir ibâdettir. Cihadla ilgili olarak indirilen âyetlerde bir yönden mücâhidlerin faziletlerinden bahsedilirken, diğer yönden de zayıflık, hastalık ve maddî imkansızlık gibi özürlerle savaşa katılmayanlara herhangi bir sorumluluk olmadığı belirtilmiştir.

Meselâ, Nisa sûresinde bu konuyla ilgili olarak:

"Mü'minlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz . Allah, malları ve canlarıyla cihad edenleri derece bakımından oturanlardan üstün kılmıştır..."⁴⁶⁰ buyurulmuştur.

Bu âyetin nüzûl sebebiyle ilgili olarak Zeyd b. Sâbit (r.a) şu hadiseyi anlatır: Allah Rasûlü (s.a) bana "İnananlardan yerlerinde oturanlarla, mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda

⁴⁵⁷ Müslim, *Nüzûr*, 9, 10; Buhârî, *Eymân*, 31; Tirmizî, *Nüzûr*, 10; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 106.

⁴⁵⁸ Buhârî, *Eymân*, 31; Ebû Dâvud, *Eymân*, 3, İbn Mâce, *Keffâret*, 21.

⁴⁵⁹ Şâtibi, *el-Muvâfakat*, II, 101.

⁴⁶⁰ Nisâ, 4/95.

cihad edenler bir olmaz.." âyetini yazdırdı. Ben âyeti yazarken İbn Ümmi Mektûm geldi. Âmâ olan İbn Ümmi Mektûm, "Ya Rasûlallah, eğer cihad yapabilecek güçte olsaydım, elbette cihâda giderdim" dedi. Rasûlullah'ın dizi, benim dizimin üzerinde iken yüce Allah, Rasûlüne vahiy indirdi. Hz. Peygamber'in dizi o kadar ağırlaştı ki dizimin kırılacağını sandım. Sonra ondan vahiy hali açıldı. Allah: "غیر اولی الضرر" "Özür sahibi olanlar hariç"⁴⁶¹ cümlesini indirdi.⁴⁶²

Kurtubî, "Zarar sahibleri"nden maksadın özür sahibleri olduğunu ve özürleri cihâda katılmaktan alıkoymakla onlara zarar verdiği için bu ifâdenin kullanıldığını söyler⁴⁶³.

Tevbe sûresinde yer alan bir âyette de: "Allah ve Rasûlû için (insanlara) öğüt verdikleri takdirde zayıflara, hastalara ve harcayacak bir şey bulamayanlara (savaşa katılmamalarından ötürü) bir günah yoktur. İyilik edenlerin aleyhine bir yol yoktur. Allah bağışlayan ve esirgeyendir. Kendilerine binek sağlaman için sana geldiklerinde; "Sizi bindirecek bir binek bulamıyorum, deyince", harcayacak bir şey bulamadıklarından dolayı üzüntüden gözleri yaş dökerek dönen kimselere de (sorumluluk) yoktur."⁴⁶⁴ buyurulmaktadır.

Âlimlerin çoğuna göre bu âyetler; savaşa çıkmak için maddî imkânı olmayanlara cihâdın farz olmadığını bir delîlidir⁴⁶⁵.

Ayrıca bu âyetler, güçsüzden teklifin kaldırıldığına bir delildir. Bir şeyi yapmaya gücü yetmeyenden o şey düşer. Buradaki âcizliğin, kuvvet veya mal yönünden olması arasında fark yoktur⁴⁶⁶.

⁴⁶¹ Nisâ, 4/95.

⁴⁶² Buhârî, *Tefsîru sûre*, 4, (18); *Fedâil*, 14; Müslim, *İmâre*, 141; Ebû Dâvud, *Cihad*, 20; Tirmizî, *Tefsîr*, 5; Nesâî, *Cihad*, 3.

⁴⁶³ Kurtubî, *el-Cami'*, V, 342.

⁴⁶⁴ Tevbe, 9/91, 92.

⁴⁶⁵ Kurtubî, *a.g.e.*, VIII, 229.

⁴⁶⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, VIII, 228.

Konuyla ilgili bir rivâyette, Tebûk seferine çıkılacağı zaman, bir grup fakir sahabî Hz. Peygamber (s.a)'e gelerek, kendilerine binek temin etmesini istemişler. Hz. Peygamber (s.a) de onlara verebileceği bir şeyin olmadığını ifade edince, ağlayarak geri dönmüşlerdi⁴⁶⁷.

Başka bir rivâyette, Hz. Peygamber, Tebûk gazvesinden dönerken Medîne'ye yaklaştığı sırada: "Gerçekten Medîne'de öyle topluluklar var ki, siz bir yolda yürür veya bir vâdiyi geçersiniz, onlar sizinle beraber olurlar." Ashab: "Ya Rasûlallah! Onlar Medîne'dedirler" dediler. Rasûlullah (s.a) da: "Evet, onlar Medîne'dedirler, onları özürleri alkoydu"⁴⁶⁸ buyurdular.

Özürlülerden maksat, müzmin hastalar, yaşlılar, âmâlar, topallar ve harcayacak bir şey bulamayanlardır⁴⁶⁹. Bu ve benzeri hadisler⁴⁷⁰, gâzilere verilen ecrin, özür sâhiblerine de verildiğini gösterir⁴⁷¹.

Cihad gibi önemli bir ibâdette özür sahibi olanların mâzeretleri gözardı edilmeyip, onlara cihâda katılmama ruhsatı verilmiştir. Bu da İslâm'da kişiye gücünün üstünde bir teklifte bulunulmadığını, dolayısıyla kolaylık prensibinin dâima yürürlükte olduğunu göstermektedir.

I) Keffâretler :

Yapılmış günahın silinmesi maksadını güden belirli fillere keffâret denir⁴⁷².

Keffâretler, hem ibâdet ve hem de cezâ özelliği taşırlar; sırf cezâyı gerektirmesi yönünden ukûbete (cezâyı), ibâdet niyetiyle ve

⁴⁶⁷ Kurtubî, *el-Câmi'*, VIII, 228.

⁴⁶⁸ Buhârî, *Cihad*, 35; *Meğâzî*, 81; İbn Mâce, *Cihad*, 6; Ebû Dâvud, *Cihad*, 19; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 103, 160, 214.

⁴⁶⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, VIII, 228.

⁴⁷⁰ Müslim, *İmâre*, 19; Ebû Dâvud, *Cihad*, 159; İbn Mâce, *Cihad*, 6.

⁴⁷¹ Kurtubî, *a.g.e.*, V, 342.

⁴⁷² Tahânevî, *Keşşâf*, II, 1252; Ayrıca bkz. Güleç, Hasan, "İslam'da Keffâretler," D.E.Ü.İ.F.D. say. VI, İzmir 1989, s. 450.

oruç gibi sırf ibâdet olan birşeyle edâ edilmesiyle de ibâdetlere benzerler⁴⁷³.

Beş çeşit keffâret vardır: Yemin, ihramlı iken tıraş olma, katil, zihar⁴⁷⁴ ve oruç bozma keffâreti. Bunlardan ilk dördü kitap ile, oruç bozma keffâreti ise sünnet ile sâbittir⁴⁷⁵.

Suyûti, zihar ve yeminde keffâretin mükelleflere kolaylık için meşrû kılındığını söyler. Çünkü, kişiyi pişman olduğu şeyin gereğini yapmaya zorlamakta meşakkat ve sıkıntı vardır⁴⁷⁶.

Keffâretlerde birden fazla seçeneğin getirilmiş olması bir nevi kolaylıktır.⁴⁷⁷ Söz gelimi yemin keffâreti ile ilgili âyette: "Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, âilenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek, yahut onları giydirmek, ya da bir köle âzat etmektir. Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinizi koruyun.." ⁴⁷⁸ buyurulmaktadır.

İbn Abbas'a göre kişi, âyette sayılan dört şeyden birini yapmada serbesttir⁴⁷⁹.

İhramlı iken tıraş olma ile ilgili âyette: "...İçinizden hasta olan, ya da başından bir rahatsızlığı bulunan (bundan ötürü tıraş olmak zorunda kalan) kimse, oruçtan, sadakadan veya kurbandan (biriyle) fidye (versin)." ⁴⁸⁰ buyurulmaktadır.

Âyette de görüldüğü gibi, özür sebebiyle ihramdan çıkan kimse, gücünün yettiği üç fidyeden birini öder.

⁴⁷³ Serahsî, *el-Mebsût*, VIII, 128.

⁴⁷⁴ *Zihar*: Bir erkeğin, nikahlı karısını veya bir organını kendisine ebedî nikâhı haram olan bir kadına veya onun organına benzetmesi durumudur.

⁴⁷⁵ Kâsânî, *Bedâ'î*, V, 95, 96.

⁴⁷⁶ Suyûti, *el-Eşbah*, s. 79.

⁴⁷⁷ Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s. 68.

⁴⁷⁸ Mâide, 5/89.

⁴⁷⁹ Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenetü'l-Kubrâ*, II, 122.

⁴⁸⁰ Bakara, 2/196.

Katil keffâreti hakkındaki âyette: "Yanlışlık dışında bir mü'min, bir mü'mini öldüremez. Yanlışlıkla bir mü'mini öldüren kimsenin, mü'min bir köle âzad etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir. Eğer ölenin ailesi, bağışlar (diyetten vazgeçer)lerse başka. (Öldürülen) mü'min, düşmanınız olan bir topluluktan ise mü'min bir köle âzâdetmek gerekir. ve eğer sizinle kendileri arasında andlaşma bulunan bir topluluktan ise âilesine verilecek bir diyet ve mü'min bir köle âzâdetmek lâzımdır. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabûlû için iki ay ardı ardına oruç tutması gerekir."⁴⁸¹ buyurulmaktadır. Burada da gücü yeten için köle âzâdı, yetmeyen için de oruç tutma kolaylığı getirilmiştir⁴⁸².

Ziharla ilgili âyetler ise şöyledir: "Kadınlardan zihar ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin karılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur.. (Buna) imkan bulamayan kimse, hanımıyla temas etmeden önce ardarda iki ay oruç tutar. Buna da gücü yetmeyen, altmış fakiri doyurur. Bu (hafifletme), Allah ve Rasûlüne inanmanızdan dolayıdır..⁴⁸³ Âyette, zihar keffâretinin kişinin gücüne göre üç ayrı aşamada zikredilmesi, bir kolaylık olarak ifâde edilmiştir.

Oruç bozma keffâretine mesned teşkil eden hâdiseyi Ebû Hureyre (r.a) şöyle anlatır: Hz. Peygamber (s.a)'in huzurunda otururken bir adam çıka geldi ve dedi ki: "Ey Allah'ın Rasûlü, mahvoldum." Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a): "Ne oldu sana?" diye sordu. O kimse: "Ya Rasûlallah! Ramazanda oruçlu iken zevceme yaklaştım." cevabını verdi. Rasûlullah (s.a): "Âzad edilecek bir köle bulabilir misin?" diye sordu. O şahıs da: "Bulamam" cevabını verdi. Hz. Peygamber: "Öyle ise ardı ardına iki ay oruç tutmaya gücün yeter mi?" diye sordu. Soru soran kişi: "Hayır, gücüm yetmez" dedi. Rasûlullah (s.a): "Altmış fakiri

⁴⁸¹ Nisâ, 4/92.

⁴⁸² Kâsânî, *Bedâi'*, V, 97.

⁴⁸³ Mücâdele, 58/3, 4.

doğurabilir misin?" dedi. Soran: "Hayır" cevabını verdi. Biz bu vaziyette iken Hz. Peygamber bir müddet bekledi. Bu esnada kendisine içi hurma dolu bir zenbıl getirildi. Rasûlullah (s.a) "Soru soran nerede" diye sordu. "Buradayım" diye cevap veren kişiye Hz. Peygamber: "Bu hurmaları al ve sadaka olarak dağıt" buyurdu. Adam: "Ey Allah'ın Rasûlü! Benden daha fakir birisine mi vereceğim? Allah'a yemin ederim ki, Medîne'nin kara taşlı iki dağı arasında benim âilemden daha fakir bir âile yoktur." dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber güldü. Hatta dişleri bile göründü. Sonra da o sahabiye: "Haydi bu hurmayı al ve âilene yedir"⁴⁸⁴ buyurdu. Hadisdeki son müsaadenin o şahsa ve ailesine mahsus olduğu ifade edilmiştir⁴⁸⁵.

Görüldüğü gibi, İslâm hukukunda keffâretler insanın katlanamayacağı ağırlıkta ve zorlukta değildir. Mâkul ölçüde tutulmuştur. Ayrıca cezâyı ağırlaştırma özelliğine de sahip değildir⁴⁸⁶. Şâri, keffâretleri, günah içine düşmüş insan için bir çıkış yolu kılmıştır⁴⁸⁷.

II- MUÂMELELERE YANSIMASI:

İnsanlar arasında cereyan eden muamelelerde, asıl olan mübahlıktır. Kur'ân'da, yapılan akitlere vefâ gösterilmesi: "Ey iman edenler! (Yaptığınız) akitleri yerine getirin..⁴⁸⁸ âyetinde umûmî ve mutlak olarak ifade edilmiştir. Karşılıklı rıza ile gerçekleşen her ticaret mübahtır. Akitlerin gerçekleşmesi için İslâm hukukçularının öne sürdüğü şartlar; taraflar arasında rızanın, adâlet ve doğruluğun bulunması, zulüm ve zararın olmamasıdır. Nitekim âyette de: "Ey inananlar! Mallarınızı aranızda haksız yollarla yemeyin. Kendi rızanızla yaptığınız

⁴⁸⁴ Buhârî, *Savm*, 30; *Hibe*, 11; *Keffâret*, 2-4; Müslim, *Savm*, 81; Ebû Dâvud, *Savm*, 37; Tirmizî, *Savm*, 28; İbn Mâce, *Siyam*, 14.; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 241.

⁴⁸⁵ Serahsî, *Usûl*, II, 174.

⁴⁸⁶ Güleç, "İslâm'da Keffâretler", s. 467.

⁴⁸⁷ Sâlih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, s. 134.

⁴⁸⁸ Mâide, 5/1.

ticâret olursa başka..⁴⁸⁹ buyurulmuştur. Buradaki "ticaret" lafzı, insanlar arasında yapılagelen borçlanma ve bunlar gibi her türlü teâmülû içine almaktadır. Şârî bunları mübah kılmıştır. Buna karşılık fâizli muâmeleleri, haram maddelerin ticaretini ve bilinmezlik içeren her türlü muâmeleyi de yasaklamıştır⁴⁹⁰.

Bu bölümde şahıs, âile, mîras ve borçlar hukuku içine giren akidlerin bir kısmının târiflerini ve konumuzla ilgisini, ayrıca muhtelif akitlerden, satım akdi, muhayyerlikler, talak ve nafakayı alt başlık halinde ele alacağız.

A) Muhtelif akidler:

Akid, taraflardan birinin yaptığı icabın, akdin mevzûunda sonucu meydana gelecek şekilde karşı tarafın kabûlü ile bağlanmasıdır⁴⁹¹. Fıkıhta yer alan akidlerden bazıları şunlardır.

1)İcare: Cinsi ve miktarı bilinen bir menfaati belli bir bedel karşılığında satmaktır⁴⁹². (Mecelle mad. 405).

2)Havâle: Bir borcu bir zimmetten diğer bir zimmete aktarmaktır⁴⁹³. (Mecelle mad. 673)

3)Rehin: Bir malı, borçludan alınması mümkün olmayan bir hak karşılığında elde tutmaktır⁴⁹⁴. (Mecelle mad. 701)

4)Kefâlet: Bir şeyin hak sahibi tarafından talep edilmesi hakkında zimmeti zimmete eklemektir⁴⁹⁵. (Mecelle mad. 612)

5)İbrâ: Alacaklının alacağını tahsil ettiğini ve borçlu üzerinde bir hakkı olmadığını kabul ve ifâde etmesi, ya da alacağın tahsili

⁴⁸⁹ Nisâ, 4/29.

⁴⁹⁰ Bkz. Sâlih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, s. 116,117

⁴⁹¹ Karaman, Hayrettin, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, I-III, İstanbul 1984, III, 35.

⁴⁹² Bilmen, *Kâmus*, IV, 45.

⁴⁹³ Bilmen, *a.g.e.*, VI, 286.

⁴⁹⁴ Bilmen, *a.g.e.*, V, 5.

⁴⁹⁵ Bilmen, *a.g.e.*, VI, 244.

söz konusu olmaksızın borçlu üzerindeki hakkını tamamen veya kısmen düşürmesidir⁴⁹⁶. (Mecelle mad. 1536)

6)Karz: Bir kimsenin para, ölçülebilen (mekîlât) ve bunun gibi bir malını daha sonra mislini almak üzere bir şahsa vermesidir. Yani ödünç verilen mal demektir⁴⁹⁷.

7)Şirket: Bir şeyin birden fazla kimseye ihtisâsı ve o kimselerin o şey ile özellik kazanmalarındır⁴⁹⁸. (Mecelle mad. 1045)

8)Sulh: Karşılıklı rıza ile anlaşmazlığı ortadan kaldıran bir akittir⁴⁹⁹. (Mecelle mad. 1531)

9)Vekâlet: Bir kimsenin işini başkasına ısmarlaması ve o işte onu kendi yerine koymasındır⁵⁰⁰. (Mecelle mad. 1449)

10)Müzâraa: Bir taraftan toprak, diğer taraftan zirâi faâliyeti yürütmek şeklinde kurulmuş bulunan şirkettir⁵⁰¹. (Mecelle mad. 1431)

11)Müsâkaat: Bir taraftan ağaç, diğer taraftan bakım üstlenilmek ve elde edilecek ürünü paylaşmak üzere kurulmuş bir şirkettir⁵⁰². (Mecelle mad. 1441)

12)Mudârabe : Bir taraftan sermaye, diğer taraftan emek ve çalışma olmak üzere kurulan şirkettir. Bu şirkete mukâreze veya kıraz da denilmiştir⁵⁰³. (Mecelle 1404)

13)Âriyet: Karşılıksız olarak menfaati temlik olunan maldır. Âriyet vermeye de iâre denir. (Mecelle mad. 765) Âriyet bağlayıcı bir akit olmadığı için âriyet veren istediği anda bundan dönerek malını geri isteyebilir⁵⁰⁴.

⁴⁹⁶ Bilmen, *Kâmus*, VIII, 5.

⁴⁹⁷ Bilmen, *a.g.e.*, VI, 13.

⁴⁹⁸ Bilmen, *a.g.e.*, VII, 59.

⁴⁹⁹ Bilmen, *a.g.e.*, VIII, 5.

⁵⁰⁰ Bilmen, *a.g.e.*, VI, 311.

⁵⁰¹ Bilmen, *a.g.e.*, VII, 123.

⁵⁰² Bilmen, *a.g.e.*, VII, 727.

⁵⁰³ Bilmen, *a.g.e.*, VII, 101.

⁵⁰⁴ Bilmen, *a.g.e.*, IV, 144.

14)Vedî'a: Korunması için bir kimseye bırakılan maldır. Vedia vermeye "îdâ" denir⁵⁰⁵. (Mecelle mad. 763)

Bu akidler, büyük zorluklar sebebiyle meşrû kılınmıştır. Zira insanın sadece kendi mülkiyetinde olandan faydalanması, yalnız kendi hakkı olan şeyleri alması, hakkını tam anlamıyla elde etmesi muâmeleleriyle sadece kendisinin meşgul olması hayatını çok zorlaştırır. Bütün bu zorluklar sebebiyle bu akitlere izin verilmiş, böylece kolaylık sağlanmıştır. İcâre, iâre ve karz yoluyla başkasının mülkünden faydalanma, vekâlet, îda, şirket, mudârebe, müsakât ve muzâraa yoluyla başkasından yardım isteme, havâle yoluyla borçlanmaksızın hakkını alma, rehin ve keffâret yoluyla borcu sağlamlaştırma, sulh yoluyla borcun bir kısmını veya ibrâ ile tamamını düşürme mübah kılınmıştır⁵⁰⁶.

B) Satım Akdi (Bey'):

Mecelleye göre; malı, mala değiştirmektir. (Mecelle mad. 105) Satım hakkında özellikle selem, istisna ve bey' bi'l-vefâ ihtiyaç sebebiyle meşrû kılındığı için konumuzla doğrudan ilgilidir.

1)Selem (Selef): Vâdeli olan bir şeyi peşin olan bir şeye satmaktır⁵⁰⁷. Yani, peşin parayla veresiye mal satın almaktır⁵⁰⁸. (Mecelle mad.123) Selem, henüz mevcut olmayan şeyin satımı olduğundan kıyasa göre câiz değildir. Ancak, insanların buna ihtiyaç duymaları sebebiyle ruhsat verilmiştir⁵⁰⁹. İbn Abbas (r.a)'a göre borç âyeti⁵¹⁰ selem hakkında inmiştir⁵¹¹.

⁵⁰⁵ Bilmen, *Kâmus*, IV, 144.

⁵⁰⁶ Suyûtî, *el-Eşbah*, 79; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, 79, 80.

⁵⁰⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 124.

⁵⁰⁸ Bilmen, *a.g.c.*, VI, 8.

⁵⁰⁹ Serahsî, *a.g.c.*, XII, 124; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 99; Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 178.

⁵¹⁰ Bakara, 2/282.

⁵¹¹ Serahsî, *a.g.c.*, XII, 124; Şirbinî, *Muğni'l-muhtaç*, II, 102.

Hız. Peygamber (s.a) kişinin elinde mevcut olmayan şeyin satılmasını yasaklamış⁵¹², fakat ihtiyaç sebebiyle seleme ruhsat vermiştir⁵¹³.

2)İstisnâ': Birşey yapmak üzere bir zanaatkâr ile anlaşmaktır⁵¹⁴. (Mecelle mad. 124) İstisnâ' da mevcut olmayanın satımı olduğundan kıyasa göre câiz değildir. Fakat, insanların öteden beri bu husustaki teâmülleri sebebiyle istihsânen câiz görülmüştür⁵¹⁵.

3)Bey' bi'l-vefâ: Bir kimsenin bir malı diğerine bedelini iade ettiğinde geri vermek üzere satmasıdır. Bu akit, satın alan satın aldığı maldan faydalandığı için muteber bir satım akdi hükmünde, satın alan, malı başkasına satamadığı için rehin hükmündedir⁵¹⁶. (Mecelle mad. 118)

Bu akit, İslâm'ın fâiz yasağı karşısında başka türlü kredi bulamadıkları için, sıkıntıya düşen halkın ihtiyacını karşılamak üzere altıncı asırda Türkistan bölgesinde uygulanmıştır⁵¹⁷. Bu uygulamaya bahsi geçen zarûret sebebiyle Hanefi hukukçular ruhsat vermiştir⁵¹⁸.

4)Mücâzefe (Cûzâf): Götürü pazarlık, yani birşeyi tartıp, ölçmeden tahmin ile satıp almak demektir. Bir yığın buğdayı şu kadar liraya almak veya saymadan gösterilen bir avuç parayla şu kadar buğdayı almak gibi⁵¹⁹.

Götürü usûlüyle, ya da birbirine benzeyen (mütemâsıl) şeylerin örneğini görerek yapılan satışlar da ihtiyaç sebebiyle mübah kılınmıştır⁵²⁰.

512 Buhârî, *Buyu'*, 55; İbn Mâce, *Ticâret*, 20; Nesâî, *Buyu'*, 60, 73.

513 Buhârî, *Selem*, 1-8; Müslim, *Mûsâkât*, 127-128.

514 Bîlmen, *Kâmus*, VI, 9.

515 Serahsî, *el-Mebsut*, XII, 138; Kâsânî, *Bedâi*, V, 2; Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 86.

516 Bîlmen, *a.g.e.*, VI, 7,8.

517 Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, III, 271.

518 İbn Âşur, *İslâm Hukuk Felsefesi*, s. 191.

519 Bîlmen, *a.g.e.*, VI, 11.

520 Suyûtî, *el-Eşbah*, 78; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, 79.

5)İkâle: Sağlam olarak doğmuş ve henüz tam olarak ifa edilmemiş bulunan bir akdin tarafların karşılıklı anlaşmaları sonucu bozulması, ortadan kaldırılmasıdır⁵²¹. (Mecelle mad. 163)

İkâle, çoğunlukla satışta söz konusu olduğundan, satışın bir bölümü durumunda ise de, evlilik dışında bağlayıcı olan bütün akitlerde cereyân eder⁵²². İkâle, insanların buna ihtiyaç duymaları sebebiyle meşrû kılınmıştır⁵²³. Hz. Peygamber (s.a): "Kim bir müslümanın ikâlesini (yani alım-satım akdini feshetmesini) kabul ederse, Allah da kıyâmet günü onun sıkıntısını giderir."⁵²⁴ buyurarak, yaptığı alış-veriştan pişman olan kimseye yardımcı olunmasını teşvik etmiştir.

6)Ğarar: ^(فك) Akibeti, sonu kapalı olan (bilinmeyen) şey demektir. Alış-verište ğarar ve bilgisizlik genel olarak yasaklanmıştır⁵²⁵. Nitekim Hz. Peygamber (s.a) bey'u'l-ğararı yasaklamıştır⁵²⁶.

Bilgisizlik üç kısımdır:

a) Kendisinden kaçınılması zor olmayan büyük ğarar ki, bu bağışlanmaz⁵²⁷. Meselâ, memedeki sütün, annesinin karnındaki yavrunun, hayvanın sırtındaki yünün, havadaki kuşun, sudaki balığın satışlarında aldatma çok açık olduğu için, bu satışlar sahih değildir⁵²⁸.

b) Kendisinden kaçınılması zor olan az ğarar İslâm hukukçularının ittifakına göre affedilmiştir. Fındık, fıstık, nar, karpuz gibi kabuklu maddelerin satışının sahih olması buna misaldir⁵²⁹. Karâfi bu bölüme, evin temeli ve elbisenin

⁵²¹ Bilmen, *Kâmus*, VI, 12.

⁵²² Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, IV, 713.

⁵²³ Merğînânî, *el-Hidaye*, III, 60; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, 79.

⁵²⁴ İbn Mâce, *Ticârât*, 26; Ebû Dâvud, *Buyu'*, 52.

⁵²⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 194.

⁵²⁶ Müslim, *Buyu'*, 4; Ebû Dâvud, *Buyu'*, 24; İbn Mâce, *Ticârât*, 23.

⁵²⁷ İbn Abdisselâm, *Kavâid*, II, 194, 195; Karâfi, *el-Furûk*, III, 266.

⁵²⁸ Serahsî, *a.g.c.*, XII, 194, 195; Merğînânî, *a.g.c.*, III, 48.

⁵²⁹ İbn Abdisselâm, *a.g.c.*, II, 195.

pamuğundaki bilinmezliği misal verir⁵³⁰.

c) Bir de bu ikisi arasında olup, bazı hukukçuların birinci, bazılarının da ikinci kısma dâhil ettikleri ğarar vardır. Meselâ; yeşil kabuğu içinde ceviz satımında bilinmezlik büyük olduğundan bunun sahih olmaması, zarûret sebebiyle tâze baklanın satışını câiz olması gibi⁵³¹.

C) Muhayyerlikler:

Muhayyerlik (hıyar), akdi yapan kimsenin akdi geçerli kılmakla kılmamak serbestliğine sahib olmasıdır⁵³². Muhayyerlik hakkı genel ihtiyaç sebebiyle tanınmış bir kolaylıktır⁵³³.

İslâm hukuku, akitlerin meydana gelmesi ve yürümesinde hüsünüyeti gerekli kılmış, akdi yapanlardan herbirinin her nevî hîle, aldatma, yanıltma ve iğfâli karşısında diğerine (zarar görene) -karşılıklı rıza prensibini bozduğu için- akdi feshetme imkân ve muhayyerliği vermiştir⁵³⁴.

On yedi çeşit muhayyerlik vardır⁵³⁵. Şart, vasıf, nakit, tâyin, rû'yet, kusur (ayb) ve tağrîr (aldatma) muhayyerlikleri bunlardan bazılarıdır⁵³⁶. Bunlardan tayin, şart, rû'yet ve kusur muhayyerlikleri üzerinde kısaca duralım:

1)Tayin muhayyerliği:

Kıyemî mallardan iki veya üç mal gösterilip fiyatları belirlendikten sonra müşterinin dilediğini alması, satanın da dilediğini vermesi şeklindeki satış sahih olur, buna tayin

⁵³⁰ Karâfi, *el-Furûk*, III, 266.

⁵³¹ İbn Abdisselâm, *Kavâid*, II, 195.

⁵³² Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, IV, 519.

⁵³³ Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 78; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 79.

⁵³⁴ Zerkâ, "Umûmî Olarak Hukuk, İslâm Hukuku ve İslâm Âile Hukuku," (Tebliğ), Karaman, *Modern Problemler Karşısında İslâm Hukuku*, İstanbul 1972, s. 17.

⁵³⁵ Zuhaylî, *a.g.e.*, IV, 250.

⁵³⁶ Bîlmen, *Kâmus*, VI, 7.

muhayyerliğı denir⁵³⁷. (Mecelle mad. 316) Aslında bu şart, akdi tereddütlü bıraktığı için kıyasa göre câiz olmaması gerekirken çoğunluk tarafından benimsenmiştir⁵³⁸.

2) Şart muhayyerliğı :

Akdi yapanlardan herbirinin belli bir süre içinde akdi feshetme veya geçerli kılma hususunda muhayyer olmasıdır. Bey', icâre, kismet, kefâlet ve havâle gibi feshi mümkün olan bağlayıcı akitlerde söz konusudur. Nikah, talak, ikrar, yemin ve nezir gibi feshi mümkün olmayan akitlerde geçerli değildir⁵³⁹. (Mecelle mad. 300)

Şart muhayyerliğı, sünnet ile sâbittir. Sahâbeden Habban b. Münkız (r.a) alış-verişlerde aldatıldığını öne sürerek Rasûlullah (sa.)'a mürâcat ettiğinde Hz. Peygamber ona: "Alış-veriş yaptığında aldatma yok ve üçgün muhayyerliğim vardır, de"⁵⁴⁰ buyurmuştur.

3)Görme muhayyerliğı:

Bir malı görmeden satın alan kimsenin gördüğü zaman onu alıp almama hakkı vardır⁵⁴¹. (Mecelle mad. 320) Bu, müşteri lehine kabul edilmiş bir muhayyerliktir⁵⁴². Bu muhayyerliğı en geniş ve açık biçimde benimseyen hanefilerdir. Görme muhayyerliğinin dayanağı karşılıklı rıza ve anlaşma değil, kanun mesâbesinde olan hadistir⁵⁴³. Hz. Peygamber: "Her kim görmediği birşey satın alırsa onu gördüğü takdirde muhayyerdur."⁵⁴⁴ buyurmuştur. Görme muhayyerliğinin geçerli olduğu tasarruflar feshi mümkün olan tasarruflardır⁵⁴⁵.

537 Bilmen, *Kâmus*, VI, 7.

538 Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, III, 114.

539 Bilmen, *Kâmus*, VI, 7.

540 Buhârî, *Buyu'*, 48; İstikraz, 19; Müslim, *Buyu'*, 48; Ebû Dâvud, *Buyu'*, 66; Tirmizî, *Buyu'*, 28.

541 Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 36, 37.

542 Ansay, Sabri Şâkir, *Hukuk Târîhinde İslâm Hukuku*, Ankara 1958, s. 157.

543 Karaman, *a.g.e.*, III, 115.

544 Darekutnî, *Sünen*, III, 5.

545 Karaman, *a.g.e.*, III, 116.

4)Kusur muhayyerliği:

Mutlak satım akdiyle satılan bir malın eski bir kusuru ortaya çıkarsa, satın alan muhayyerdir; dilerse reddeder ve dilerse konuşulan fiyat ile kabul eder. Yoksa malı alıkoyup da kusuruna karşılık bedelinden indirim yapamaz⁵⁴⁶. (Mecelle mad. 337) Bu da müşteri lehine kabul edilmiş bir muhayyerliktir⁵⁴⁷.

Nitekim Hz. Peygamber (s.a): "Müslüman müslümanın kardeşidir. Bir müslüman kardeşine kusurlu bir şeyi satacak olursa, o şeyin kusurunu açıklamaması helâl olmaz."⁵⁴⁸ buyurmuştur.

D) Talak (Boşama) ve Nafaka:

Evlilik, âyet⁵⁴⁹ ve hadislerle⁵⁵⁰ teşvik edilmiştir. Ancak eşler arasında nefretin bulunması durumunda evliliği sürdürmede meşakkat ve sıkıntı olduğu için boşanma meşrû kılınmıştır⁵⁵¹. Kur'ân-ı Kerim'de: "Boşama iki defadır.(bundan sonra kadını) ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir."⁵⁵² ayetiyle boşanmaya izin verilmiştir.

Bazı özür ve hastalıklar, boşanma için geçerli bir sebep olarak kabul edilmiştir⁵⁵³. Eşlerin her ikisi için de boşanmayı geçerli kılacak özürler; delilik, cüzzam ve abraşlık (deride oluşan beyazlık)dır. Ayrıca kadın ve erkeğin tenâsül organlarında evliliğe mâni olacak özel hastalıkları da nikâhı feshetme hakkı vermektedir⁵⁵⁴.

⁵⁴⁶ Bkz. Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 40.

⁵⁴⁷ Ansay, *Hukuk Târihimde İslâm Hukuku*, s. 158.

⁵⁴⁸ İbn Mâce, *Ticârât*, 45.

⁵⁴⁹ Bkz. Nisâ, 4/3 ; Nûr, 24/32,33.

⁵⁵⁰ Bkz. Buhâri, *Nikâh*, 3; Müslim, *Nikâh*, 1,3 ; Tirmizî, *Nikâh*, 1.

⁵⁵¹ Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 79; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 80.

⁵⁵² Bakara, 2/229.

⁵⁵³ Bkz. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, II, 50.

⁵⁵⁴ Bkz. İbn Rüşd, *a.g.e.*, II, 51; Şirbinî, *Muğni'l-muhtac*, II, 202, 203.

Kadının bir bedel karşılığında boşanması anlamında olan hulu⁵⁵⁵ yoluyla boşanmanın meşrû olması da bir nevî kolaylıktır⁵⁵⁶. "...Eğer erkek ve kadının, Allah'ın sınırlarında duramayacaklarından korkarsanız o zaman kadının (ayrılmak için) verdiği fidyede (hakkından vazgeçmesinde) ikisine de bir günah yoktur."⁵⁵⁷ âyeti, bedel karşılığında boşanmanın câiz olduğunu gösteren bir delildir⁵⁵⁸. Sâbit b. Kays'ın hanımı Hz. Peygamber (s.a)'e gelerek: "Ya Rasûlallah! Ben Sâbit'i ahlâk ve dininden dolayı kınamıyorum; ancak, İslâm'da küfre düşmekten korkuyorum." dedi. Bu sözûyle Sâbit'ten nefret ettiğini söylemek isteyen kadına Rasûlullah (s.a): "(Mehir olarak aldığın) bahçesini iâde eder misin?" diye sordu. Kadın: "Evet" deyince, Sabit'e: "Bahçeyi al ve onu boşa"⁵⁵⁹ buyurdu. Görüldüğü gibi bu hadis de hulu' yoluyla boşamanın câiz olduğunu göstermektedir.

Ric'at, ric'i (dönüşlü) boşamadan sonra iddet⁵⁶⁰ içinde henüz mevcut olan nikahı sözlü veya fiili olarak devam ettirmektir⁵⁶¹. İddet içindeki ric'at (dönüş) de, kadının lehine bir nevî kolaylıktır⁵⁶².

Nafaka hususunda da kişiye gücünün üstünde birşey yüklenmemiştir. Âyette bu husus açıkca ifade edilmiştir: "(Boşadığınız) o kadınları gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerin bir bölümünde^{okul} ve onları sıkıştırıp evden çıkmaya zorla)mak için kendilerine zarar vermeye kalkışmayın. Şâyet gebe iseler, yüklerini bırakıncaya kadar onların geçimini sağlayın. Sonra sizin için (çocuğunuzu) emzirirlerse onlara ücretlerini verin ve aranızda güzellekle konuşup anlaşın. Eğer (anlaşmakta) güçlük çekerseniz çocuğu başka bir kadın

555 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, II, 66.

556 Bkz. Suyûtî, *el-Eşbah*, s. 79 ; İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 80.

557 Bakara, 2/229.

558 Bkz. İbnu'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 197.

559 Buhârî, *Talak*, 12.

560 İddet: Kocasını ölen veya kocasından boşanan kadının bekleme süresi.

561 Bilmen, *Kamus*, II, 275.

562 Suyûtî, *a.g.e.*, s. 79; İbn Nüceym, *a.g.e.*, 80.

emzirecektir. Elî geniş olan genişliğine göre nafaka versin, rızkı daralmış bulunan da Allah'ın kendisine verdiğinden versin. Allah, bir kişiye ne vermişse ancak onu yükler (gücünün üstünde bir teklifte bulunmaz) Allah bir güçlükten sonra bir kolaylık yaratacaktır."⁵⁶³

Âyetten de anlaşıldığına göre nafaka, kişilerin güç ve imkanları nisbetinde farz kılınmıştır. Nafaka vermeye gücü yetmeyen Allah nafakâ ile mükellef tutmamıştır. Fakir olandan zengin kadar nafaka vermesi değil, imkânı ölçüsünde vermesi istenmiştir⁵⁶⁴.

Netice olarak baştan beri yaptığımız açıklama ve verdiğimiz misallerden de anlaşılacağı gibi, İslâm hukukunun muâmelatla ilgili bölümlerinin büyük bir kısmında insanların ihtiyaç, örf ve mâzeretleri, ruhsat ve kolaylıkların getirilmesinde geçerli birer sebep olmuşlardır. Gerek akidlerin konulmasında, gerekse uygulama esnasında mükelleflerin ihtiyaçları ve özürleri dâima gözönünde bulundurulmuştur. Bu sebebledir ki, küçük hata ve bilgisizlikler bağışlanmış, bu durumda yapılan akidlerden dönme imkânı tanınmıştır. Bütün bunlar kolaylık prensibinin muâmelelerde de uygulandığının bir delili olmaktadır.

III- CEZÂLARA YANSIMASI :

İslam hukukunda cezâlar, had, kısas ve tâzir olarak üç kısımdır. Had cezâsı; Allah hakkı olarak yerine getirilmesi gerekli olan, miktarı belirlenmiş cezâlardır. Çoğulu hudûd'dur⁵⁶⁵. Haddi gerektiren suçlar; zina, iffete iftira (kazf), şarap içme, hırsızlık, yol kesme, dinden dönme (irtidat) ve devlete isyan olmak üzere yedi kısımdır⁵⁶⁶.

⁵⁶³ Talak, 65/6,7.

⁵⁶⁴ Cassas, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 463, 464.

⁵⁶⁵ Serahsi, *el-Mebsût*, IX, 36; Bkz. Üdeh, Abdulkâdir, *et-Tesrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî*, I-II, Beyrut ty., I, 79.

⁵⁶⁶ Üdeh, *a.g.e.*, I, 79.

Kıyas ve diyet, kul hakkı olarak takdir edilmiş cezâlardır. Kıyas ve diyeti gerektiren suçlar; kasıtlı öldürme, kasıt benzeriyle öldürme, hata ile öldürme, kasıtlı yaralama ve hata ile yaralama olmak üzere beş tanedir⁵⁶⁷. Tâzîr ise; hakkında had ve kıyasta olduğu gibi cezâ takdir edilmeyip, suçun durumuna göre miktarının belirlenmesi hâkime bırakılmış cezâlardır. Tâzîr cezâsı gerektiren suçlar; namazı ve orucu terk etmek gibi Allah haklarından, ya da bir müslümâna haksız yere fülle ve sözlü olarak eziyet etmek gibi kul haklarından olabilir⁵⁶⁸.

İslâm hukukunda kolaylık prensibinin cezâlara da yansıdığı görülmektedir. Bu konuyu; genel olarak cezâlardaki kolaylık ve rahmet, cezâî sorumluluğun sınırlandırılması, şüphe, vazgeçme ve pişmanlık, kıyas ve tâzîrde af, işkencenin yasaklanması, suçların birleşmesi ve diyet ve meşrû müdâfaa gibi alt başlıklarda inceleyeceğiz.

A) Genel Olarak Cezâlarda Kolaylık ve Rahmet:

Her çeşidiyle cezâlar, tatbik edilen kimseler için bir eziyet olmakla birlikte, toplum için bir rahmettir. Burada rahmetten kasıt, kişinin zayıflara, çocuklara, yakınlarına gösterdiği şefkat ve rikkat (incelik) değildir. Bilakis zayıf, güçlü hiç bir ayırım gözetmeksizin, bütün insanları içine alan umûmî bir rahmettir. İslâm hukukunda rahmet, adâleti gerçekleştirmek içindir. Hz. Peygamber'in gönderiliş hikmeti de âlemlere rahmet olarak ifade edilmiştir⁵⁶⁹. Malumdur ki, insanlara zarar veren, onların içine korku salan şerîr kimselere rıfk ile muâmele etmek rahmet değildir. Bilakis onlara merhamet göstermek toplumu sıkıntıya ve azaba sokmaktır⁵⁷⁰. Meselâ, zina yapanlarla ilgili bir âyette :

"Zinâ eden kadın ve zina eden erkekten herbirine yüz sopa vurun; Allah'a ve âhiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dininde

⁵⁶⁷ Üdeh, *et-Tesrî'u'l-cinâi*, I, 79.

⁵⁶⁸ Bkz. Kâsânî, *Bedâi*, VII, 63; Zeylâi, *Tebyînü'l-hakâik*, III, 207, 208.

⁵⁶⁹ Enbiyâ, 21/112.

⁵⁷⁰ Sâlih b. Abdillâh, *Ref'u'l-harac*, s. 118-119.

(hükümlerini uygularken) onlara acıyacağınız tutmasın.."571 buyurulmuştur.

Ancak İslâm hukukunda suçluya da rahmet gösterilmiş, mümkün olduğu kadar cezâların tatbik edilmemesi, af cihetine gidilerek suçların örtülmesi tavsiye edilmiştir. Hz. Peygamber bir hadislerinde: "Had cezâlarını def edebildiğiniz ölçüde defedin."572 buyurmuştur.

Müslümanın gerek kendisine ait olan, gerekse başkalarının işlediği suç ve hataları gizlemesi istenmiştir. Hz. Peygamber bir hadislerinde: "Ey insanlar! Allah'ın takdir ettiği cezâlardan uzaklaşma vaktiniz geldi (Bu gibi fiillere yaklaşmayın) hadlerden ~~vazgeçme vaktiniz geldi~~. Kim (zina, içki ve iftira gibi) bu çirkin şeylerden birini işlerse, açığa vurmasın Allahın affıyla gizli kalsın. ~~gizlediği gibi gizlesin~~. Zîrâ kim gizlemesi gereken şeyi açığa çıkarırsa, biz de kendisine Allah'ın cezâsını uyguluyoruz."573 buyurmuştur. Ayıb ve suçların örtülmesini tavsiye eden bir başka hadiste de: "Kim bir müslümanın ayıbını örterse, Allah da Kıyâmette onun ayıbını örter."574 buyurulmuştur.

Suç işleyene gösterilen kolaylığın bir diğer yönü de, ister büyük, ister küçük olsun işlenen günahlardan dönmek için tevbe kapısının açık olmasıdır. Tevbeye teşvik eden pek çok âyet ve hadis mevcuttur. Kur'ân-ı Kerim'de: "Kim bir kötülük yapar yahut nefesine zulmeder de Allah'tan mağfiret dilerse, Allah'ı çok yarlıgayıcı ve esirgeyici bulacaktır."575, buyurulmaktadır. Bu âyetin bir uygulaması niteliğini taşıyan bir hadislerinde Hz. Peygamber: "Ey insanlar ! Allah'a tevbe ve istiğfar ediniz, ben

571 Nûr, 24/2.

572 İbn Mâce, *Hudûd*, 5.

573 Mâlik b. Enes, el-Muvatta, *Hudûd*, 12

574 Buhârî, *Mezâlim*, 3 ; Müslim, *Bir*, 58, 72.

575 Nisâ, 4/110. Ayrıca bkz. Nisâ, 4/27, 28; Mâide, 5/42; Hûd, 11/3; Nur, 24/31; Zümer, 39/53; Şûrâ, 42/25 ; Tahrîm, 66/8 .

günde yüz kere tevbe ediyorum."⁵⁷⁶ buyurarak tevbe ve istiğfârın nasıl yapılacağını göstermiş oluyor.

Yine bir kolaylık olarak müslûmanın başına gelen musîbet ve sıkıntılar ile, farz ve nafile olarak yaptığı bûtûn ibâdetlerin günahlarının silinmesinde keffâret olduğu belirtilmiştir. Bir hadiste: "Herhangi bir müslûmanın başına yorgunluk, hastalık, düşünce, keder, acı ve kaygudan, diken batmasına varıncaya kadar, her ne gelirse, Allah bunları o müslûmanın hatâlarına keffâret kılar. "⁵⁷⁷ buyurulmuştur. Sadaka ile ilgili âyette de: "Eğer sadakaları (zekât ve benzeri hayırları) açıktan verirsiniz ne âlâ. Eğer onu fakirlere gizlice verirsiniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah da bu sebeble sizin günahlarınızı örter."⁵⁷⁸ denilmektedir. Ayrıca abdest, namaz, oruç gibi ibadetelerin keffâret olduğunu ifade eden pek çok hadis vardır. Meselâ bir hadislerinde Hz. Peygamber: "Beş vakit namaz, iki cuma arasında cuma namazı, iki Ramazan arasında Ramazan büyük günahlardan kaçınıldığı sürece küçük günahları siler."⁵⁷⁹ buyurmuştur.

Bir de belli bir suçun işlenmesi durumunda Şâri'in taleb ettiği özel keffâretler vardır ki, bunlar ibâdet bölümünde ele alınmıştı.

B) Cezâî Sorumluluğun Sınırlandırılması⁵⁸⁰:

Bir suçtan dolayı ancak serbest ve temyiz kudretine sahip bulunan, kendilerine kusur isnâdı kâbil olan insanlar sorumlu olabilir. İslâm cezâ hukukunda suç teşkil eden fiillerin cezâları, topluma verdikleri zarar ve tehlikeye göre tayin edilmez. Bir şahsa

⁵⁷⁶ Müslim, *Zikr*, 41; *Vitr*, 26; Tirmizî, *Tefsîru sûre*, (47), 1; İbn Mâce, *Edeb*, 57; Dârimî, *Rikâk*, 15; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/45. Ayrıca bkz. Müslim, *Tevbe*, 1-8 ; Buhârî, *Daavât* 3, 4 ; İbn Mâce, *Zühd*, 30 .

⁵⁷⁷ Buhârî, *Marzâ*, 1; Müslim, *Birr*, 52; Tirmizî, *Cenâz*, 1; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, 2/303, 335 .

⁵⁷⁸ Bakara, 2/271.

⁵⁷⁹ Müslim, *Tahâret*, 14-16; Ebû Dâvud, *Tahâret*, 127; *Salât*, 229 ; Tirmizî, *Salât*, 46; Nesâî, *Cumâ*, 23; İbn Mâce, *İkame*, 79, 81, 83. Ayrıca bkz. Buhârî, *Umre*, 1; Müslim, *Hacc*, 437; Tirmizî, *Hacc*, 90 ; Nesâî, *Menâsik*, 3 ; İbn Mâce, *Menâsik*, 3 ; el-Muvatta, *Hacc*, 65.

⁵⁸⁰ Akşit, Cevat, *İslam Cezâ Hukuku ve İnsânî Esaslar*, İstanbul 1976, s. 87.

suç isnad edilerek cezâlandırılması için, sadece zararlı neticenin onun fillinden doğmuş olması yetmez. Kusurunun bulunması da şarttır. Asl olan kusurluluktur⁵⁸¹. Hz. Peygamber de: "Ameller niyetlere göredir"⁵⁸² buyurmuştur.

Cezâî sorumluluk taksîr (hata), yaş küçüklüğü, akıl hastalığı, sarhoşluk ve ikrah nedeniyle sınırlandırılmıştır⁵⁸³. Meselâ, hata sebebiyle cinâyette kısas düşer, diyet ve keffâret gerekir⁵⁸⁴. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de de: "Yanlışlıkla olması dışında bir mü'minin bir mü'mini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mü'mini öldüren kimsenin, mü'min bir köle âzâd etmesi ve ölenin âilesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğerki ölünün âilesi o diyeti bağışlamış ola.(Bu takdirde diyet vermez). Eğer öldürülen mü'min olduğu halde, size düşman olan bir toplumdan ise, mü'min bir köle âzâd etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdan ise âilesine teslim edilecek bir diyet vermek ve bir mü'min köleyi âzâd etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabûlü için iki ay peşpeşe oruç tutması lazımdır."⁵⁸⁵ buyurulmuştur.

Çocuğa işlediği suçtan dolayı bedenî cezâ uygulanmaz, fakat tazmînat cinsinden borçları öder⁵⁸⁶. Mecnun cinâyetlerinden sorumlu tutulmaz, ancak diyet gibi mâlî teklifleri yerine getirir. Bir suç işlediği zaman ona had cezâları tatbîk edilmez⁵⁸⁷.

İslâm hukukçularının ittifakına göre, bir uyuşturucu maddeyi ameliyat için kullanarak veya haram kılınmış bir maddeyi ikrah yoluyla kullanmak sûretiyle meydana gelen sarhoşluk sorumluluk

581 Akşit, *İslam Cezâ Hukuku*, s. 87, 88.

582 Buhârî, *Bed'ü'l-vahy*, 1; *İtk*, 6; *Nikah*, 5; *Eymân*, 23; Müslim, *İmâret*, 155; Ebû Dâvud, *Talak*, 11; Tirmizî, *Fezâilü'l-cihâd*, 16; Nesâî, *Tahâret*, 60.

583 Akşit, *a.g.e.*, s. 89.

584 Serahsî, *el-Mebsût*, XXVI, 59, 67.

585 Nisâ, 4/92.

586 Serahsî, *Usûl*, II, 336, 337.

587 Ebû Zehrâ, *İ. H. Metodolojisi*, s. 291.

gerektirmez⁵⁸⁸. İkrâh sebebiyle şarap içene had uygulanmaz⁵⁸⁹. Zinaya zorlanan kadına had tatbik edilmez⁵⁹⁰. İmam Şâfi'ye göre erkeğe de had gerekmez⁵⁹¹.

C) Şüphenin Cezâların Düşürülmesine Tesir Etmesi⁵⁹²:

Bir âyette: "Halbuki onların bu hususta hiç bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar. Zan ise hiç şüphesiz hakikat bakımından bir şey ifade etmez."⁵⁹³ buyurulmuştur. Hz. Peygamber de: "Şüphel sebebiyle hadleri kaldırın, uygulamayın"⁵⁹⁴ buyurmuştur.

Had ve kısas cezâlarının hiç bir şüpheyeye yer vermeyecek şekilde kesinleşmedikçe uygulanmayacağı husûsunda İslâm hukukçuları ittifak etmişlerdir. Hâkimin, şüphe ile cezayı kaldırmak için çareler araması ve suçluya ikrar (suçu itiraf)ından dönmesi için telkinde bulunması müstehabtır⁵⁹⁵. Mahkemeye intikal etmeden önce suçlulara şefaât edilmesine ruhsat verilmiştir. Mahkemeye götürülen ve kesinleşen cezalar ise mutlaka uygulanır. Ancak ikrardan dönme zina, hırsızlık ve sarhoşluk suçlarının kesinleşmiş cezâlarını düşüren bir sebeptir⁵⁹⁶. Çünkü ikrarından dönen suçlunun doğru mu, yalan mı söylediği şüphesi ortaya çıkmıştır. Şüphe ile cezâların uygulanmayacağı hususunda icma vardır. Dönüş, ceza uygulamadan önce olabileceği gibi, uygulama esnasında da olabilir. Kaçma da bir çeşit ikrardan dönmedir⁵⁹⁷. İmam Şâfi'ye

588 Ebû Zehrâ, *İ. H. Metodolojisi*, s. 295. Bkz. Zeylâi, *Tebhyinü'l-hakâik*, III, 198.

589 Kâsânî, *Bedâi*, VII, 178 ; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VIII, 330; XI, 372.

590 Kâsânî, *a.g.e.*, VII, 181 ; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 57.

591 İbn Kudâme, *a.g.e.*, IX, 57.

592 İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 127.

593 Necd, 53/28.

594 Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, V, 305, No. 12951; Şevkânî, *Neylû'l-cvâtâr şerhu muntaka'l-ahbâr*, I-VIII, Mısır ty. VII, 118.

595 Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, Bulak 1302, s. 164; Serahsî, *el-Mebsût*, IX, 185; Kâsânî, *a.g.e.*, V, 61; İbn Kudâme, *a.g.e.*, IX, 74; Zeylâi, *a.g.e.*, III, 167.

596 Serahsî, *a.g.e.*, IX, 94; XXIV, 31; Kâsânî, *a.g.e.*, V, 61.

597 Kâsânî, *a.g.e.*, V, 61; İbn Kudâme, *a.g.e.*, IX, 63,64; Zeylâi, *a.g.e.*, III, 167.

göre ise, ikrar ile suç keskinleşenin ikrarından dönmesi cezâyı düşürmez⁵⁹⁸.

H. Peygamber: "Elinizden geldikçe had cezâlarını müslümanlardan kaldırın. (Muteber) bir özü varsa onu hemen salıverin. Zira imamın afda hata etmesi, cezâda hata etmesinden daha hayırlıdır."⁵⁹⁹ buyurarak mümkün mertebe cezâyı düşürebilecek şüphelerin araştırılmasını istemiştir.

H. Ömer de: "Şüphe ile cezâları kaldırmam, şüphe ile onları yerine getirmemden daha çok hoşuma gider."⁶⁰⁰ diyerek konunun önemine işâret etmiştir. Konuyla ilgili şu örnekler üzerinde durulabilir:

1) Cinâyet :

İki kişi bir şahsın öldürülmesine, biri asâ diğeri de demirle vurarak katılmış olsalar, ikisine de kısas gerekmez. Zira asâ ile öldürme kısası gerekli kılmaz. Ölümün hangi darbeye meydana geldiği bilinmediğinden bu bir çeşit şüphe olmaktadır. Kısas bir cezâdır ve şüphe ile kısas uygulanmaz⁶⁰¹.

2) Hırsızlık :

Bir kaç hırsız bir eve girseler, içlerinden bazıları malı dışarı çıkartsa, fakat kimlerin çıkarttığı bilinmese, fiili tam olarak yapanlar bilinmediği için hiç birine had uygulanmaz. Çünkü bu, cezâyı onlardan düşüren bir şüphedir. Herbirine ta'zîr cezâsı verilir⁶⁰².

Birisi hırsızlık yaptığını ikrar etse, fakat malı çalınan ortada yoksa, kıyasa aykırı olarak istihsânen eli kesilmez. Zira mal sahibinin onu yalanlama şüphesi vardır⁶⁰³.

⁵⁹⁸ Zeylai, *Tebyînu'l-hakâik*, III, 167.

⁵⁹⁹ Tirmizî, *Hudûd*, 2, No. 1424, Bu hadisin mevkuuf olduğu ifade edilmektedir, Tirmizî, IV, 33 ; Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 238.

⁶⁰⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, s. 165; Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, VII, 118.

⁶⁰¹ Serahsî, *el-Mebsût*, XXVI, 93.

⁶⁰² Serahsî, *a.g.e.*, IX, 149.

⁶⁰³ Serahsî, *a.g.e.*, IX, 188; Zeylai, *a.g.e.*, III, 188.

Kıtlık yılında yapılan hırsızlık sebebiyle el kesilmez. Zira, açlık zarûretinden dolayı çalma şüphesi vardır⁶⁰⁴. Hadiste de: "*Şiddetli açlıkta el kesme yoktur*."⁶⁰⁵ buyurulmuştur. Nitekim Hz. Ömer (r.a) kıtlık yılında hırsızlık yapanlara had cezâsı uygulamamıştır⁶⁰⁶.

Bir şahıs on aylık gebe devesini çalıp, kesen iki kişiyi Hz. Ömer (r.a)'e şikâyet edince, Hz. Ömer ona : "Bir devene karşılık on aylık gebe dört yaşında iki deveye razı olur musun? Çünkü biz ağacındaki hurmadan ve kıtlık senesinde yapılan hırsızlıktan dolayı el kesmiyoruz" der."⁶⁰⁷

3) Zinâ :

Hâkim, zinasını ikrar edeni geri çevirir. Dört kez ıkrardan sonra, o şahsın aklının yerinde olup olmadığını sorar, şüphe olabilecek durumları araştırır⁶⁰⁸.

Bir kimse zina yaptığını ikrar etse fakat zina yaptığı kadın ortada yoksa, şâyet bulunsaydı nikah şüphesi iddia etme durumu olacağından şüphe sebebiyle had uygulanmaz⁶⁰⁹.

Yine bir kimsenin zina yaptığına dair şahitlik edenlere hâkim, zinanın yeri, zamanı ve keyfiyeti hakkında sorular sorar. Zira zinanın ikrah ile yapılması, kadının, erkeğin nikahlı hanımı olması, zina edenin mecnun olması, zinanın İslâm beldesi dışında yapılması gibi cezâyı düşürecek şüpheler olabilir. Bu durumda had uygulanmaz⁶¹⁰. Buna bağlı olarak mesela; dört kişi birisinin zina ettiğine şahitlik etseler, fakat zina edilen kimse, yer ve zaman hususunda ihtilâfa düşseler, şahidlikleri geçerli olmaz ve şüphe sebebiyle aleyhine şahidlik edilen kimseye de had uygulanmaz⁶¹¹.

604 Akşitt, *İslâm Cezâ Hukuku*, s. 102.

605 Hindî, *Kenzu'l-ummal*, V, 381, No. 13333.

606 Serahsî, *el-Mebsut*, IX, 140; İbn Kayyim el-Cevzî, *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, III, 10.

607 Serahsî, *a.g.e.*, IX, 140.

608 Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harac*, s. 176.

609 Serahsî, *a.g.e.*, IX, 95.

610 Zeylaî, *Tehyînü'l-hakâik*, III, 165.

611 Serahsî, *a.g.e.*, IX, 61.

4) İffete iftira (Kazf) :

Dilsiz bir kimseye zina iftirasında bulunana had gerekmez. Zira konuşsaydı, belki iftira edeni tasdik edecekti şüphesi bulunduğundan had uygulanmaz⁶¹².

5) Şarap İçme :

Ağız içki kokan kimseye sadece koku sebebiyle had tatbik edilmez. Zîrâ susuzluk zarûretiyle, ikrah ile içmiş olma, ya da bal veya haşhaş yiyerek sarhoş olma şüphesi vardır. Şarap kusana da bu sebeble had uygulanmaz⁶¹³.

D) Vazgeçme ve Pişmanlık Duyma:

Yapmakta olduğunun kötülüğünü anlayıp, kendi isteğiyle suç unsurlarını tamamlamaktan vazgeçen veya bu unsurları neticeye kadar tamamladığı halde, pişmanlık ve nedâmetle kötü neticenin gerçekleşmesini kendi isteğiyle önleyen fâil, o suçun cezâlarıyla cezâlandırılmaz⁶¹⁴.

Cezâyâ çarpılmadan düzelme eseri gösteren, büyük pişmanlık duyarak suçunu ikrar edenlere mümkün mertebe cezâ uygulanmaz⁶¹⁵. Mesela Hz. Peygamber hırsızlık yaptığını itiraf eden kimseye: "Sanmam ki sen çalmış olasın"⁶¹⁶ buyurarak ikrarında dikkatli olmasını sağlamak istemiştir.

Konu ile ilgili bir diğer misal de şudur:

Mâiz b. Mâlik, Hz. Peygamber'e gelerek zina yaptığını ikrar eder ve cezâsının verilmesini ister. Rasûlullah (s.a) üç kez onu geri çevirir ve tevbe etmesini söyler. Dördüncü ikrârında Rasûlullah, deli veya sarhoş olup olmadığını sordurarak, haddi düşürecek bir şüphenin bulunup bulunmadığını araştırır. Bazı rivayetlere göre Mâiz'e: "Belki sadece öptün veya göz ucuyla süzdün, ya da

⁶¹² Serahsî, *el-Mebsut*, IX, 118.

⁶¹³ Serahsî, *a.g.e.*, XXIV, 31; İbn Kudâme, *el-Muğni*, IX, 138.

⁶¹⁴ Akşit, *İslâm Cezâ Hukuku*, s. 113.

⁶¹⁵ Akşit, *a.g.e.*, s. 39.

⁶¹⁶ Ebû Dâvud, *Hudûd*, 9, No. 4380.

baktın" buyurarak ikrârından dönmesi telkininde bulunur. Mâiz'in "hayır" demesi üzerine recmedilmesini emreder. Recmedilirken kaçtığı zaman Mâiz'in peşinden gidenlere de Hz. Peygamber: "Bıraksaydınız ya onu. Belki tevbe eder de Allah tevbesini kabul ederdi"⁶¹⁷ buyurmuştur.

Buhârî'nin Enes b. Mâlik'ten rivâyet ettiği bir başka hadis de şöyledir: Bir adam Rasûlullah'a gelerek zina yaptığını ikrar etmiş, Hz. Peygamber ona bir şey söylemeden namaza durmuş, namaz kıldıktan sonra o adam tekrar Rasûlullah'a ikrarda bulunup, cezâ verilmesini istemiş, Hz. Peygamber ona: "Bizimle beraber namaz kıldın mı ?" diye sormuş, "Evet" demesi üzerine, "O halde Allah senin günahını bağışlamıştır"⁶¹⁸ buyurmuştur.

Vazgeçme ve pişmanlığın cezâların kalkmasındaki tesirine şu mîsalleri verebiliriz:

Yol kesme suçu işleyen, yakalanmadan önce tevbe ederse cezâsı düşer⁶¹⁹. Kur'an'da: "Allah ve Rasûlüne karşı savaşılanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezâsı ancak ya (acımadan) öldürülmeleri, ya asılmaları, yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut bulundukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyadaki rûsvaylığıdır. Onlar için âhirette de büyük azap vardır. Ancak, siz kendilerini yenip ele geçirmeden önce tevbe edenler müstesnâ..⁶²⁰

Hem cinayet işlemiş hem mal çalmış bir yol kesici, yakalanıp hakimnin huzuruna getirilmeden önce tevbe etmiş ve malları sahibine iade etmişse, ne elir kesilir ne de öldürülür. Malı iade etmekle tevbesi tamamlanmıştır. Ancak öldürülüp öldürülmeyeceği hususu maktûlün ailesine bırakılmıştır⁶²¹.

⁶¹⁷ Buhârî, *Hudûd*, 28; Müslim, *Hudûd*, 17, 20, 22, 23; Ebû Dâvud, *Hudûd*, 23; Tirmizî, *Hudûd*, 5.

⁶¹⁸ Buhârî, *Hudûd*, 27.

⁶¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, IX, 136; Cassas, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II, 407.

⁶²⁰ Mâide, 5/33-34.

⁶²¹ Serahsî, *a.g.c.*, IX, 198, 199; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 129.

Hırsızlık yapan bir kimse, hâkimin huzûruna çıkarılmadan önce çaldığı şeyi sahibine iâde ederse, eli kesilmez. Zîra malı iâde etmekle tevbesi tahakkuk etmiş olur⁶²².

Dinden çıkan kimsenin cezâsı ölümdür. Ceza uygulanmadan önce tevbeye dâvet edilir ve tevbe ederse cezâsı uygulanmaz. Ya da suçlu, cezânın üç gün geciktirilmesini talep eder ve bu süre içinde tevbe ederse serbest bırakılır⁶²³.

Bâğiler (devlete başkaldıran isyancılar) tevbe edip, devlet adamlarının emrine girerlerse, öldürdükleri insanlardan ve telef ettikleri mallardan dolayı cezâlandırılmazlar. Ancak ellerinde mal varsa bunları sahiblerine iâde ederler⁶²⁴.

E) Kisas ve Tâzir Cezâlarında Af:

Kisasın, yaralama ve öldürme suçları sebebiyle uygulandığını daha önce belirtmiştik. Âyet ve hadislerde kisasın affedilmesi teşvik edilmiştir. Bir âyette: "Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah'a aittir.." ⁶²⁵ buyurulmuştur.

Hz. Peygamber de: "Allah affeden bir kulun ancak şerefini artırır." ⁶²⁶ buyurmuştur.

Kisasa ehil olanın "affettim" demesiyle af gerçekleşmiş olur⁶²⁷. Maktûlün velîlerinin affetmesi ve sulhları (anlaşmaları), kisas ve diyeti düşürür⁶²⁸.

⁶²² Serahsîel-Mebsut, IX, 176.

⁶²³ Serahsî, a.g.e., X, 98, 99; Cassas, *Ahkâmû'l-Kur'ân*, II, 407.

⁶²⁴ Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-harac*, s. 233; Serahsî, a.g.e., X, 127.

⁶²⁵ Şûrâ, 42/40. Ayrıca bkz. Bakara, 2/237; Âl-i İmrân, 3/134; Mâide, 5/32 ; A'râf, 7/199.

⁶²⁶ Tirmizi, *Birr*, 82; *Zühd*, 17; Dârimî, *Zekât*, 35; Mâlik b. Enes, el-Muvatta, *Sadaka*, 12.

⁶²⁷ Serahsî, a.g.e., XXVI, 154.

⁶²⁸ İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 289.

Tâzir, hakkında cezâ takdir edilmemiş suçlarda suçluyu terbiye (te'dîb) gayesiyle uygulanır⁶²⁹. Bu suçlar, namaz kılmamak, mazeretsiz alenen oruç yemek, uyuşturucu ve sarhoş edici içki kullanmak, evli olmadığı kadını öpmek gibi suçlardır⁶³⁰. Haddi gerektirmeyen bu nevî suçlarda tâzirin gerektiği hususunda ittifak vardır. Tâzir cezası; hapis, dövme, sözle ikaz, tokat atma gibi bir yol ile olur⁶³¹. Kul hakkının hâkim bulunduğu tâzirlik suçlarda, tâkîbât, ancak hak sahibinin dâvâ ve şikâyetine bağlıdır. Mağdurun af selâhiyeti vardır. Bunların devlet tarafından affi câiz değildir. Allah hakkı (amme hakkı) olan tâzirlik suçların devlet tarafından affi ve ıskâtı -bunda amme menfaati varsa- câizdir⁶³².

Kul haklarıyla ilgili olan tazir cezaları tevbe ile düşmez. Allah hakkıyla ilgili olanlar ise tevbe yoluyla düşer⁶³³.

E) İşkencenin Yasaklanması:

Bir âyette: "Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun ; bu Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır. Allah'a isyandan sakının."⁶³⁴ buyurulmuştur.

Hız. Peygamber de: "Ğanîmette hâinlik yapmayın, ahidleri bozmayın, mûsle⁶³⁵ yapmayın, çocukları öldürmeyin"⁶³⁶ buyurmuştur

İşkencenin yasaklandığını şu misallerde görmek mümkündür:

⁶²⁹ Üdeh, *et-Teşrî'u'l-cinâi*, I, 80.

⁶³⁰ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukukku*, I, 233-234.

⁶³¹ Zeylai, *Tebyinü'l-hakâik*, III, 208.

⁶³² Karaman, *a.g.e.*, I, 234, 243.

⁶³³ İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtar*, III, 264.

⁶³⁴ Mâide, 4/8.

⁶³⁵ Mûsle: Burun, kulak kesmek, göz oymak, yüz dağlamak v.b şeklinde işkence etmektir.

⁶³⁶ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, *Cihad*, 15; Ahmed b. Hanbel, *el-Mûsned*, 300.

Zorlama ile yapılan ikrar geçerli olmaz. Meselâ, bir kimse işkence, dayak veya hapisle tehdit gibi sebeplerle hırsızlık yaptığını itiraf etse, ikrarı geçersizdir⁶³⁷.

Ölüm cezası uygulanırken canın en kolay çıkacağı usulle yapılır⁶³⁸. Bu sebeple Hz. Peygamber: "Kıyas ancak kılıçladır"⁶³⁹ buyurmuştur.

Zina yapan hamile kadına doğum yapıncaya kadar had uygulanmaz⁶⁴⁰. Nitekim Hz. Peygamber, kendisine gelip zina yaptığını itiraf eden kadının hâmile olduğunu anlayınca, cezasını doğum yapıncaya kadar ertelemiştir⁶⁴¹.

İlk kez hırsızlık yapanın cezası sağ elinin kesilmesidir. İkinci kez yaparsa sol ayağı kesilir. Ancak hırsızın sol eli çolak veya iki parmağı kesikse sağ eli kesilmez. Zira el kesmeden maksat menfaati yok etmek değildir. Sol eli çolak olanın sağ eli de kesilirse, ellerinden istifade edemez. Sol ayağın kesilmesi de böyledir. Sol eli çolak ise, sağ el kesilmediği gibi sol ayak da kesilmez. Şâyet kesilirse asâ ile yürüme imkanı kalmaz. Yine sağ ayağının parmakları kesikse, üzerine basıp yürüyemiyorsa, sağ eli de kesilmez⁶⁴².

Çok sıcak veya soğuk havalarda, cezanın uygulanması durumunda suçlunun ölümünden korkulursa cezâlar ertelenir⁶⁴³.

Dayak cezasında sopayı vuran elini başından yukarıya kaldırmaz. Vurduktan sonra sopayı suçlunun vücûduna sürmez. Zira bu, cezâda aşırılık olur ve itlâfa sebebiyet verebilir. Bundan kaçınmak vaciptir. Sopa devamlı aynı yere vurulmaz. Değişik uzuvlara vurulur. Devamlı bir uzva vurulması onun telefine sebep

637 Serahsî, *el-Mebsût*, IX, 184.

638 İbn Teymiyye, *Siyâsetü's-şer'iyye, fi islâhi'r-râi ve'r-ra'iyye*, Mısır 1969, s. 81

639 İbn Mâce, *Diyyât*, 25.

640 Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s. 177; Kâsânî, *Bedâi*, VII, 59; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 47.

641 Müslim, *Hudûd*, 22, 23, 24; Ebû Dâvud, *Hudûd*, 24 ; Tirmizî, *Hudûd*, 9.

642 Serahsî, *el-Mebsût*, IX, 166, 167, 175, 176, 177; Ayrıca bkz. Zeylâi, *Tebyinü'l-hakâik*, III, 225.

643 Serahsî, *a.g.e.*, IX, 185; Kâsânî, *Bedâi*, VII, 59; İbn Kudâme, *a.g.e.*, IX, 107

olabilir. Yüze, başa, göğüs ve karın gibi hassas bölgelere vurulmaz⁶⁴⁴.

Suçlu, suçundan dolayı kınanmaz. Hapiste olanlara iyi davranılması, yemeklerinin karşılanması, kışlık ve yazlık elbiselerinin temin edilmesi gerekir. Hapiste ölenler dinî merâsimle defnedilir, cenâze masrafları devlet hazînesinden karşılanır⁶⁴⁵.

Hz. Peygamber suçlunun tahkîr edilmesine müsaade etmemiştir. Şarap içtiği için had cezâsı uygulanan birisine lânet edildiğini işittiğinde: "Ona lânet etmeyin. Vallâhi bildiğim onun Allah ve Rasûlünü sevdiği'dir."⁶⁴⁶ buyurmuştur.

Hz. Ömer, Rasûlullah'ın zina suçuyla recmedilen bir kadının cenâze namazını kılmasını hayretle karşılamış ve bu hayretini ifade edince Hz. Peygamber: "Bu öyle bir tevbe yaptı ki, onun tevbesi Medîne ahalisinden yetmiş kişiye taksim edilseydi, onların hepsine yeterdi. Sen, Allah için canını vermekten daha efdal bir amel biliyor musun"⁶⁴⁷ buyurmuştur.

G) Tedâhül (Aynı Cinsten Olan Suçların Yerine Tek Bir Cezânın Uygulanması):

Cezâlandırılmadan önce aynı cinsten suçu bir kaç kez işleyen kimseye tek ceza verilir⁶⁴⁸. Meselâ, bir kişiye kazıfta bulunmanın cezası 80 değnektir. Böyle bir suçlu 79 sopa vurulduktan sonra tekrar kazfetse, yeni bir ceza verilmez, kalan bir sopa vurulur. Zîra hadlerde tedâhül câridir. Yine bir topluluğa kazfeden kimseye bir kere had uygulanır⁶⁴⁹.

⁶⁴⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harac*, s. 175; Serahsî, *el-Mebsut*, IX, 72; Kâsânî, *Bedâi'*, VII, 59; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 141; Zeylâi, *Tebyînü'l-hakâik*, III, 170.

⁶⁴⁵ Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s. 163.

⁶⁴⁶ Buhârî, *Hudûd*, 5;

⁶⁴⁷ Müslim, *Hudûd*, 24; Ebû Dâvud, *Hudûd*, 24.

⁶⁴⁸ Bkz. İbn Kudâme, *a.g.e.*, IX, 74.

⁶⁴⁹ Serahsî, *a.g.e.*, IX, 71; İbn Kudâme, *a.g.e.*, IX, 88.

Bir kimse hem hırsızlık, hem de kısas cezasını hak etse, önce kısas uygulanır, yani öldürülür. Diğer ceza tatbik edilmez⁶⁵⁰.

Ceza uygulanmadan önce bir çok kez zina edene bir defa had uygulanır⁶⁵¹.

H) Diyet:

Diyet, can bedeli olan malın adıdır. İnsan veya insanın organı karşılığında gereken tazminatın adıdır da, denilmiştir⁶⁵².

Diyet; hata, kasıt benzeri (şibhü'l-amd)⁶⁵³ ve kasıtta şüphe durumlarında gerekir⁶⁵⁴. Hadiste diyetin yüz deve olduğu belirtilmiştir⁶⁵⁵. Diyetin sadece deveden ödenmesi insanları sıkıntı ve darlığa soktuğundan Hz. Ömer diyeti deveden başka şeylere de teşmil etmiştir⁶⁵⁶. Buna göre, altın sahibleri için bin dinar, gümüş sahibleri için on iki bin dirhem, sığır veya inek sahibleri için iki yüz sığır veya inek, koyunu olanlar için ikibin koyun miktarlarını tesbit etmiştir⁶⁵⁷.

Bu duruma göre Hz. Ömer (r.a)'in diyet meselesinde her iki tarafın da zarar ve sıkıntı görmeyeceği, zaman ve mekanın şartlarına göre değişen bir formül getirdiğine şahit oluyoruz⁶⁵⁸.

Diyeti âkile⁶⁵⁹ öder⁶⁶⁰. Diyeti âkilenin ödemesi İslâm hukunda bir cezâ olarak değil, bir yardımlaşma olarak düşünülmüştür. Çok ağır olan bu tazminat yükü yalnızca suçluya yüklenildiği takdirde

650 Serahsî, *el-Mebsut*, IX, 185; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, III, 237.

651 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 74.

652 Akşit, *İslâm Cezâ Hukuku*, s. 55.

653 Şibhü'l-amd: Demir veya silah gibi öldürücü olan âletlerin dışında birşeyle vurarak ölüme sebep olmak. Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harac*, s. 169.

654 Bkz. Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 167, 169; Serahsî, *a.g.e.*, XVI, 59.

655 Bkz. Ebû Dâvud, *Diyet*, 18; İbn Mâce, *Diyet*, 6.

656 Şelebî, *Ta'îlû'l-ahkâm*, s. 37.

657 Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 167; Ayrıca bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, *Ukûl*, 2.

658 Baktır, *İslâm Hukukunda Zarûret Hali*, s. 69.

659 Âkile: Erkek tarafından akrabaların tümü, diyeti yüklenenler.

660 Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 167.

ya onun belini b kecek, yahut da ödeme imkanı bulunmadığı zaman diyet alacaklıları mağdur olacaklardır. Ayrıca  kilenin, içlerinden birisi bu neviden bir suç i lediğinde diyeti ödeyeceklerini bilmeleri dikkatli ve uyanık olmalarını, suçun meydana gelmemesi için ortak gayret sarfetmelerini de temin edecektir⁶⁶¹.  atıb , diyetin  kileye yüklenmesini h ciyyattan⁶⁶² sayar⁶⁶³.

Diyetin    yıl içinde taksitle ödenmesi kolaylığı da getirilmi tir⁶⁶⁴.

I) Me r  M d faa:

 nsanın canına, malına veya namusuna tec v z edildiğinde, ya da bir hayvanın saldırısına uğradığında, kendisini gerekli miktarda m d faa etme hakkı vardır⁶⁶⁵. Nitekim  yette: " Kim size saldırırsa, siz de onların size saldırdığı gibi onlara saldırın.." ⁶⁶⁶ buyurulmuştur. Hz. Peygamber de: "Malı, dini, canı ve  ilesi uğruna öldürülen  ehittir." ⁶⁶⁷ buyurmuştur. Canı ve malı korumak için yapılan me r  m d faa esnasında başkasını öldürene had uygulanmaz⁶⁶⁸. Saldıran şahsa verilen zararlar tazminat gerektirmez. Kişi kendisine saldıran hayvanı öldürse tazmin etmez⁶⁶⁹.

Netice olarak g r l yor ki, kolaylık prensibinin  sl m cez  hukukunda da önemli bir yeri vardır. Şüphe ve af, cez ların hafifletilmesine, hatta tamamen kaldırılmasına sebep olmaktadır.  krah ve hata gibi kasıt olmaksızın işlenen suçların cez sı takdir edilirken, bu durum gözönünde bulundurulmuştur. Tevbe ve pişmanlık da Allah hakkı ile ilgili suçlarda cez ya tesir etmektedir.

⁶⁶¹ Karaman, *Ana Hatlarıyla  sl m Hukuku*, I, 240.

⁶⁶² H ciyy t: Genişlik ve kolaylık sağladığı için ihtiyaç duyulan şeyler.

⁶⁶³  atıb , *el-Muvafak t*, II, 5.

⁶⁶⁴ Bkz. Eb  Yusuf, *Kit bu'l-harac*, s. 167.

⁶⁶⁵ Zuhayli, *Zar ret*, s. 143.

⁶⁶⁶ Bakara, 2/194.

⁶⁶⁷ Eb  D vud, *S nn t*, 29; Tirmiz , *Diy t*, 21.

⁶⁶⁸ Eb  Y suf, *a.g.e.*, s. 165.

⁶⁶⁹ Karaman, *a.g.e.*, III, 182.

Ayrıca kesinleşen cezâların uygulanması esnasında tahkîr ve işkence ile suçlunun gurur ve haysiyetinin rencide edilmesi yasaklanmıştır. Bütün bunlar suçlu lehine getirilmiş kolaylıklardır.

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

KOLAYLIK PRENSİBİNİN İSTİHSAN, ÖRF VE MESÂLİH-İ MÜRSELE İLE İLGİSİ

I) İSTİHSAN :

"İstihsan" sözlükte bir şeyi güzel bulmak, güzel saymak (addetmek) anlamına gelir. Terim olarak istihsanın değişik tarifleri yapılmıştır. Ebu'l-Hasenî'l-Kerhî(ö.340/95) İstihsanı: "Müctehidin, daha kuvvetli gördüğü bir husustan dolayı, bir meselede, benzerlerine verilen bir hükümden başka bir hükme dönmesidir (udûlûdür)." şeklinde tarif eder⁶⁷⁰.

Serahsî, istihsân'ın dört ayrı tarifini verir:

"İstihsan; kıyası terkedip, insanlar için en uygun olanı almaktır.", "İstihsan; herkesin mübtelâ olduğu şeylerle ilgili ahkâmda kolaylık taleb etmektir.", "İstihsan; genişliğe göre hareket etme, kolaylık istemektir.", "İstihsan; müsâmahe ile hareket edip, rahatlık istemektir."

Bu dört târiften sonra Serahsî: "Bu târiflerden çıkan sonuca göre istihsan, kolaylık için zorluğu terketmektir, dinde asıl olan da budur" der⁶⁷¹.

Daha net bir ifâde ile istihsan; örf, zarûret veya nass ile sâbit olan hüküm ve maslahatlar gibi hususlardan ötürü, kıyas kurallarına muhâlefet etmektir⁶⁷².

Serahsî istihsan ile kıyas arasındaki ilişkiyi: "Gerçekte istihsan iki çeşit kıyas olup, birisi açık (celî) ve tesiri zayıftır; buna "kıyas" denir. Diğeri kapalı (hafî) ve tesiri kuvvetlidir; buna da "istihsan" denir, yani "kıyas-ı müstahsen" dir. Bunlarda tercih, tesire göredir. Açıklık, kapalılık sebebiyle değildir." şeklinde

⁶⁷⁰ Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 392 ; Hallaf, Abdulvehhâb, *Masâdiru't-teşrî'îl-İslâmî fi mâ lâ nassa fih*, Kuveyt 1970, s. 70.

⁶⁷¹ Serahsî, *el-Mebsût*, X, 145.

⁶⁷² A. Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, s. 118.

açıklar⁶⁷³. Mesela, kadının bütün vücuduna bakmak haramdır. Kıyasa göre kadının bütün vücudunu örtmesi gerekir. Bu husus hadis ile sabittir⁶⁷⁴. Ancak (doğum, tedavi gibi) zarûret hallerinde istihsânen kadının bazı yerlerine bakılmasına cevaz verilmiştir. Bu durum insanların tabiatlarına daha uygundur⁶⁷⁵.

Kıyas ve istihsanın eser bakımından kuvvetli veya zayıf oluşunun esasını, hukukî muâmelelerde halka kolaylık sağlama ve güçlüğü ortadan kaldırma düşüncesi teşkil eder⁶⁷⁶.

Çatışmaları durumunda İstihsan kıyasın önüne geçer. Fukâha bir hüküm hakkında; kıyas böyledir, istihsan da aksidir, dediklerinde daima istihsanın hükmü râcih (daha üstün) olup, onunla amel edilir⁶⁷⁷. İstihsanın alındığı yerde aslen kıyas terkedilmiş olur. Fakat istihsanla amel birbiriyle çatışan delillerin bir arada bulunmasıyla değil, zayıf olanın kuvvetli olan delille düşürülmesiyledir. Yani iki delilden kuvvetli olan tercih edilmiş olur⁶⁷⁸.

İstihsanı en çok kullanan Hanefî'lerdir⁶⁷⁹. Onlara göre; kıyasa aykırı olan şey ya hadis, ya icma ya da zarûret olabilir⁶⁸⁰. Bunlar alınmadığı zaman, insanlar büyük güçlük ve meşakkat içinde kalır. Bu yüzden Hanefî'ler İstihsanı üçe ayırmışlardır⁶⁸¹.

A) Sünnet Dolayısıyla İstihsan (İstihsan bi's-Sünne):

Bu herhangi bir konuda kıyası reddetmeyi gerektiren bir sünnetin bulunmasıyla sabit olur⁶⁸². Meselâ, oruçlu iken unutarak

673 Serahsi, *Usûl*, II, 203; *el-Mecbûr*, X, 145.

674 Tirmizî, *Rada'*, 18.

675 Serahsi, *a.g.e.*, X, 145.

676 A. Şener, *Kıyas, İstihsan, İstislah*, s. 125.

677 Zerka, Mustafa Ahmed, *el-Fıkhu'l-İslâmî fî sevbihî'l-cedid*, I-II, Dimaşk 1963, I, 91.

678 Serahsi, *Usûl*, II, 201.

679 A. Şener, *a.g.e.*, s. 122.

680 Krş. Serahsi, *a.g.e.*, II, 202.

681 Hallâf, *Masâdir*, s. 74; Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, (çev. Osman Keskiöğlu, İstanbul 1966, s. 328.

682 Ebû Zehrâ, *İ.H. Metodolojisi*, s. 230.

yyip içen kimsenin orucu bozulmaz. Kıyasa göre ise, oruç bozulmalıdır. Eb Hanife: "Orucun bozulmadığını gösteren nass olmasaydı, kaza etmesini söylerdim." demiştir. Buna mukbil Hz. Peygamber (s.a)'in unutarak yyip içen kimsenin orucunun bozulmayacağına dair hadisi⁶⁸³ ile amel edilip, kıyas terkedilmiştir. Yine selem akdinin ciz oluşu da böyledir. Kıyasa göre, mevcut olmayan şeyin satımı batıldır. Fakat burada kıyas, Hz. Peygamber'in seleme ruhsat veren hadisi ile terkedilmiřtir⁶⁸⁴.

B) İcm Dolayısıyla İstihsan (İstihsan bi'l-icm):

Herhangi bir mesele hakkında teşekkül etmiş bir icma sebebiyle kıyası terketmektir⁶⁸⁵. Buna istisna' (sipariş) akdi misal verilebilir. Kıyasa göre bu akit ciz değildir. Çünkü akdin konusu olan iş, akit zamanı mevcut değildir. Mevcut olmayan şeyin satışı ciz olmadığından⁶⁸⁶ bu akdin de caiz olmaması gerekir. Fakat Hz. Peygamber (s.a) zamanından beri insanların bu konudaki teml icma halini almıştır. Bu yüzden burada kıyas terkedilmiştir. Ayrıca kıyasta yanılma ihtimali vardır. Nass ve icm ile hata ciheti ortaya çıktığından kıyas bırakılmıřtır⁶⁸⁷. Bu çeşit istihsan mana bakımından örf sebebiyle istihsana yakındır. Çünkü bu, genel örfe bağlı olan hallerde güçlüğü kaldırmak için başvurulan bir istihsan eřididir⁶⁸⁸.

C) Zarret Dolayısıyla İstihsan (İstihsan bi'd-darre):

Mctehidi, meselede kıyası terketmeye zorlayan bir zarretin bulunması demektir⁶⁸⁹. Güçlüğü kaldırıp ihtiyaç gidermeyi gerektiren bu zarret veya maslahata göre kıyasın hükmüne

683 Buhri, *Sıyam*, 26.

684 Serahsi, *Usl*, II, 203.

685 Eb Zehr, *İ.H. Metodolojisi*, s. 230.

686 Buhri, *Buyu'*, 55.

687 Serahsi, *a.g.e.*, II, 203.; İbn bidin, *Neşru'l-'arf fi bini bdi'l-ahkm ala'l-'urf (fi mecm'ti resli İbn bidin)*, I-II, Beyrut ty., II, 114.

688 Eb Zehr, *a.g.e.*, s. 230.

689 Eb Zehr, *a.g.e.* s. 231.

muhafelet edilir. Onun yerine istihsânen kendisiyle güçlüğü giderildiği bir başka hükme dönülür⁶⁹⁰.

Bu nevî istihsan, "zarûretler haram olan şeyleri mübah kılar" prensibine dayanır⁶⁹¹. Zarûretten ötürü istihsan ile getirilmiş kolaylıklara şunlar örnek olarak verilebilir:

İçine pislik düşmüş kuyu ve havuzların temizlenmesi böyledir. Kıyasa göre bunların temizlenmesi câiz değildir⁶⁹². Çünkü bunların suyunu tamamen boşaltıp, temizlemek mümkün olamadığı gibi, kuyular pislendiği zaman, su döküp temizlemek de mümkün değildir. Çünkü dökülen su pis suya karışacağından o da kirlenecektir⁶⁹³. Fakat, insanların çoğunun buna ihtiyaç duymaları zarûretiyle burada kıyas terkedilmiştir⁶⁹⁴. Bu itibarla fukaha, pislığe göre uygun büyüklükte bir kova ile belirli miktarda su çekmek sûretiyle suya karışan pislik nisbetini azaltmakla yetinilmesini kabul etmişlerdir⁶⁹⁵.

Yine kıyasa göre, az suya pislik düştüğü için suyun pis olması gerekirken, kuyulara düşen necâsetin az miktarda olanları zarûret sebebiyle affedilmiştir. Aynı şekilde süt kabına koyunun pisliğinden birkaç tane düşerse, zarûret hali olduğundan bunlar atılır ve sütü süzülüp, içilir⁶⁹⁶.

İcâre (kiralama) akdi de insanların ihtiyaçları sebebiyle câiz kılınmıştır. Hanefilere göre icâre akdi, menfaatin temlik mukabilinde alınacak bir ücreti garanti eden akittir. Menfaati ise bir defada teslim etmek imkansızdır. Böyle olunca akdin tarafları için istenen eşitlik temin edilememektedir. Bu da kıyasa ve ideale

690 Zerkâ, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, I, 87, 88.

691 A. Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, s. 122

692 Serahsî, *Usûl*, II, 203.

693 Şener, Mehmet, *İslam Hukukunda Örf*, İzmir 1987, s. 59.

694 Serahsî, *a.g.e.*, II, 203.

695 Ebû Zehrâ, *İ. H. Metodolojisi*, s. 231.

696 Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 22; Ayrıca bkz. Kâsânî, *Bedâi*, I, 74.

aykırıdır. Bu sebeble icâre akdi kıyasa göre câiz olmazken, istihsan yoluyla kabul edilmiştir⁶⁹⁷.

Alış-verişte küçük hatalar ve bilgisizlikler zarûret sebebiyle bağışlanmıştır⁶⁹⁸. Hıyâru tâyin ile alış-veriş de böyledir. Kıyasa göre buradaki bilinmezlik büyüktür. Ancak istihsânen buna cevâz verilmiştir⁶⁹⁹.

Kadının bir meselede tek başına şahitliği geçerli değildir. Fakat erkeğin bakması câiz olmayan doğum ve benzeri hallerde bir kadının şehâdeti kabul edilmiştir. Bu gibi erkeklerin muttali olamayacağı durumlarda zarûretin gerçekleşmesi sebebiyle kıyas terkedilmiştir⁷⁰⁰.

Neseb, ölüm, nikah, zıfâ ve kadının velâyeti hususlarında işitme ile şehâdetin cevâzı da bu nevî istihsandır. Şayet bu gibi durumlarda hadiseyi gören kimsenin şehâdeti şart koşulsa, bu, insanları büyük bir güçlüğü iter. Bu hususların isbatı gerektiğinde belki doğumda olduğu gibi, sadece bir kadın görmüş olabilir, ya da hadiseyi görenler ölmüş bulunabilir. Dolayısıyla insanların maslahatlarını korumak ve onlardan güçlüğü kaldırmak için bu nevî şehâdete izin verilmiştir⁷⁰¹.

Mâlikîler de ictihadlarında istihsan yolunu benimsemişlerdir⁷⁰². İmam Mâlik'in; "İlmin onda dokuzu istihsandır" dediği rivâyet edilir. Mâlikîler istihsanı; örf, maslahat, icma ve güçlüğü kaldırmak sebebiyle delili terketmek olmak üzere dörde ayırırlar⁷⁰³. Hanbelîler de genel olarak istihsanı kabul

697 Ansay, *Hukuk Târihinde İslâm Hukuku*, s. 31.

698 Hallaf, *Masâdir*, s. 54.,

699 Kâsânî, *Bedâi*, V, 157.

700 Serahsî, *el-Mebsût*, XVI, 142.

701 Şelebî, *Tâ'îl*, s. 354.

702 Zerka, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, I, 94.

703 Şatibî, *el-İ'tisam*, I-II, Mısır ty., II, 141, 142.

ederler⁷⁰⁴. Şâfiîler istihsanın hüccet oluşunu mutlak olarak nehyederler⁷⁰⁵.

Netice olarak istihsan, hâlin icabına göre kıyas ve prensibin sertliğini yumuşatmak ve İslâm hukukuna bir akıcılık (seyyâliyet) kazandırmak için istisnâ yollarına başvurarak, beşerî aklın sezîş ve kavrayışlarına değer vererek yapılan hukûkî bir istidlâl şeklidir⁷⁰⁶. İslâm hukunun bu tâlî kaynağı kolaylık prensibi ile doğrudan ilgilidir. İstihsan yoluyla pek çok güçlük kaldırılıp, kolaylıklar getirilmiştir.

II- ÖRF :

Örf sözlükte; ma'ruf (iyilik), at yelesi, horoz ibiği, yüksek yer, deniz dalgası ve bir şeyin peşpeşe gelmesi gibi değişik anlamlara gelir⁷⁰⁷. Terim olarak örfün ilk tanımını Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (ö. 710/1310) yapmıştır⁷⁰⁸. Buna göre örf: Aklın delâletiyle kişilerde yerleşen ve selim tabiatca benimsenip, kabul edilen şeydir⁷⁰⁹.

İbn Nüceym de, Hindî'den naklen âdetin târifini şöyle verir: "Âdet, selim tabiatça kabul gören ve tekrar edile edile nefislerde yerleşen şeydir."⁷¹⁰ Zerkâ da örfü; "Herhangi bir insan topluluğunun çoğunlunun bir söz veya fiili âdet edinmesidir." şeklinde tarif eder⁷¹¹. Örfe âdet de denilmiş ve İslâm hukunda ikisi aynı manada kullanılmıştır⁷¹².

Örf sıhhat yönünden⁷¹³ sahîh ve fâsîd olarak ikiye ayrılır. Sahîh örf; insanlarca benimsenen, şer'î delillere zıt düşmeyen,

704 A. Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, s. 125.

705 A. Şener, *a.g.e.*, s. 129.

706 A. Şener, *a.g.e.*, s. 136.

707 *Mu'cemu'l-vasit*, II, 595.

708 M. Şener, *İslâm Hukukunda Örf*, s. 102.

709 Bkz. İbn Âbidîn, *Neşrû'l-'arf*, II, 112. Krş. Cürçânî, *et-Tâ'rîfât*, s.99.

710 İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 93.

711 Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 838.

712 Hallaf, *İlmü usûl'l-fikh*, s. 89; İbn Âbidîn, *a.g.e.*, II, 113.

713 M. Şener, *İslam Hukukunda Örf*, s. 109.

haramı helâl kılmayan ve vâcibi iptal etmeyen örfdür. İstisnâ akdi, mehrin bir kısmının hemen verilmesi (mu'accel), bir kısmının da sonra verilmek üzere ertelenmesi (müeccel) şeklindeki taksîmî⁷¹⁴, evlenecek kişinin nişanlısına aldığı hediyelerin mehirden sayılmaması, taşınabilir bazı malların vakfedilmesi sahih örfе dayanır. Nassa zıt düşmeyen bu nevî sahih örfleri müctehidin ictihadında dikkate alması, hâkimin hükmünde gözönünde bulundurması gerekir. Nitekim İslâm'ın başlangıcında bazı hükümlerde arabların örfüne îtibar edilmiştir. Diyetin âkileye yüklenmesi, evlilikte denkliğin şart koşulması gibi⁷¹⁵.

Fâsid örf, sahih örfün aksine nassa muhâlif olan, haramı helâl kılan ve vâcibi iptal eden, insanların teâmül haline getirdikleri örfdür. Fâizli akidler⁷¹⁶, içki, kumar v.b. kötû âdetler fâsid örf tendir⁷¹⁷. Bu nevî örfе ictihad ve fetvâda riâyet edilmez⁷¹⁸.

Hükümlerde örfün dikkate alındığına dair şu âyeti misal olarak verebiliriz: "...Annelerin yiyecek ve giyeceğini örfе uygun olarak sağlamak, çocuğun babasına âittir. Kimse gücünden fazlasıyla mükellef tutulmaz."⁷¹⁹ âyetinde nafaka miktarı belirtilmeyip, erkeğin haline bırakılmıştır⁷²⁰. Örfе göre tayin edilir⁷²¹.

Örfün şer'î delil olarak müteber olmasının sünnetten dayanağı⁷²² Abdullah b. Mes'ûd (r.a)'dan mevkuf olarak rivâyet edilen⁷²³: "Müslümanların güzel gördükleri şey, Allah katında da güzeldir"⁷²⁴ hadîsidir. İnsanların güzel gördüğü örfе aykırı hareket

714 Hallaf, *İlmü usûlî'l-fıkḥ*, s. 95.

715 Hallaf, *Masâdir*, s. 146.

716 Hallaf, *İlmü usûlî'l-fıkḥ*, s. 89.

717 İbn Âbidin, *Neşru'l-'arf*, II, 114.

718 Hallaf, *Masâdir*, 147.

719 Bakara, 2/233.

720 Cassas, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 404.

721 Serahsî, *el-Mebsut*, V, 181.

722 Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, s. 332.

723 Suyutî, *el-Eşbah*, s. 89; İbn Nüccym, *el-Eşbah*, s. 93.

724 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 379; Zeylâi, *Nasbu'r-râye*, IV, 133.

etmek güçlük ve sıkıntıya sebep olur⁷²⁵. Halbuki Kur'ân-ı Kerîm'de güçlüğü kaldırıldığı bildirilmiştir⁷²⁶.

Örfe, nassın bulunmadığı yerde itibar edilir. Nass olan yerde örf ile amel edilmez⁷²⁷. Serahsî; "örf ile sabit olan, şer'î delille sâbit olmuş gibidir"⁷²⁸ diyerek, örfün, nassın olmadığı yerde itimad edilen bir delil olduğunu ifade eder⁷²⁹.

İslâm hukukçuları, örfü bir asıl kabul etmiş⁷³⁰, içtihadlarında örfe yer vermiş⁷³¹ ve müctehidin ictihadında örfe itibar etmesi gerektiğini söylemişlerdir⁷³². Şâtıbî, geçerli olan âdetlerin şer'an dikkate alınmasının zarûri olduğunu söyleyerek; "Şârî hükûm koyarken, maslahatları dikkate almıştır. Bu, mutlak olarak âdetlerin dikkate alınmış olmasını gerektirir. Teşrîin esasını maslahatlar oluşturur. Teşrî devamlıdır, maslahatlar da öyle olmalıdır. Teşrîde âdetlere itibar edilmesinin mânâsı budur. Şâyet âdetler dikkate alınmasaydı bu, tâkat üstü yükümlülüğe sebebiyet verirdi. Tâkat üstü yükümlülük ise câiz değildir, vâkî de değildir."⁷³³ der.

Örfün hukûkî yönünü ortaya koyan pek çok kâide düzenlenmiştir⁷³⁴. "Âdet muhakkemdir" (Mecelle mad. 36), "Ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkar olunamaz" (Mecelle mad.39), "Örfen mâruf olan şey şart kılınmış gibidir" (Mecelle mad.43), "Örf ile tâyin nass ile tâyin gibidir" (Mecelle mad. 45), kâideleri bunlardan bir kaçıdır.

⁷²⁵ Ebû Zehra, *İ. H. Metodolojisi*, s. 235.

⁷²⁶ Hac, 22/78.

⁷²⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, XVI, 81

⁷²⁸ Serahsî, *a.g.e.*, XIII, 14.

⁷²⁹ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 332.

⁷³⁰ Bkz. İbn Nüceym, *el-Eşbah*, s. 93.

⁷³¹ Bkz. Serahsî, *a.g.e.*, VIII, 178.

⁷³² Bkz. Serahsî, *a.g.e.*, XVI, 62; Hallaf, *Masâdir*, s. 146.

⁷³³ Şâtıbî, *el-Muvafakât*, II, 200-201.

⁷³⁴ Bkz. *Mecelle*, 36-45. maddeler.

Örf ve âdete dayanan hükümler, zaman içinde örf ve âdetin değişmesiyle değişirler⁷³⁵. İbn Âbidin bu hususu: "Örfe bağlı birçok hükümler vardır ki, bunlar, zamanla örfün değişmesi, bir takım zarûretlerin doğması ve genel ahlâkın bozulması gibi, bazı âmiller sebebiyle değişebilir. Eğer daha önce verilen bazı hükümler, olduğu gibi kalsaydı, bu, insanlara meşakkat ve zarar verilebileceği gibi, İslâm'ın teşrî prensipleri olan; mükellefiyeti hafifletme (tahfif), kolaylaştırma (teysir), zarar ve fesadı yok etme gibi küllî kâidelerine aykırı hareket edilmiş olurdu. Bu bakımdan sonraki fukaha (müteahhirin) birçok konularda önceki fukahanın (mütekaddimin) hüküm ve görüşlerine muhâlefet ederek kendi zamanlarının hal ve örfüne göre hüküm vermişlerdir. Eğer önceki fukaha daha sonra yaşamış olsaydı, onlar da bunlar gibi hüküm verirlerdi."⁷³⁶ şeklinde açıklamıştır.

Örfe dayanarak getirilen hükümlere şu misaller verilebilir:

Altın ve gümüşün veznî (tartılan), buğday, arpa, hurma ve tuzun da keylî (ölçülen) mallar olduğu hadis⁷³⁷ ile sâbittir. Keylî olanların tartı ile, veznî olanların da ölçekle mübâdelesî (değiştirilmesi) câiz değildir. Fakat Ebû Yûsuf bu maddelerde örfe itibar etmiş ve insanların örfü bu şekilde olursa, altının tartı, buğdayın da ölçü ile mübâdelesine cevaz vermiştir. Rasûlullah zamanında âdet öyle olduğu için hadis o şekilde vârid olmuştur. Dolayısıyla insanların bu konudaki âdetleri değiştiğinde hüküm de değişir. Ebû Yûsuf nassı bu şekilde yorumlamış ve İbn Âbidin'in ifâdesiyle, bu görüşüyle o, fâize açılan büyük bir kapıyı kapatmıştır⁷³⁸.

Hiz. Peygamber (s.a) kadınların süslenip, koku sürünmeden fitneye sebep olmayacak şekilde mescide gitmelerine izin vermiştir⁷³⁹. Fakat daha sonra Hiz. Âişe (r.anha) ve Abdullah b.

⁷³⁵ Bkz. Karâfi, *el-Furûk*, I, 176.

⁷³⁶ M.Şener, *İslam Hukukunda Örf*, s. 145. Bkz. İbn Âbidin, *Neşru'l-ârf*, II, 123.

⁷³⁷ Bkz. Buhârî, *Buyu'*, 77, 78; Müslim, *Mûsâkât*, 80-82.

⁷³⁸ İbn Âbidin, *a.g.c.*, II, 116.

⁷³⁹ Bkz. Buhârî, *Cum'a*, 13; Müslim, *Salât*, 134-139.

Ömer'in oğlu, kadınların zamanla açılıp saçılmak gibi fitneye sebep olabilecek şeyler ihdas ettiklerini görünce, mescide gitmelerini hoş görmemişlerdi. Nitekim Hz. Âişe (r.anha): "Eğer Rasûlullah (s.a) kadınların bu hallerini görseydi -İsrâil oğullarının kadınlarının (mescidden) men edildikleri gibi- onların mescide gitmelerine engel olurdu"⁷⁴⁰ demiştir⁷⁴¹.

Hz. Peygamber (s.a)'in: "Kur'ân'ı okuyunuz, ama onu geçim kaynağı yapmayınız"⁷⁴² hadisi ile, Osman b. Ebi'l-Âs'a hitâben: "Müezzin edindiğinde, o, ezanı için ücret almasın"⁷⁴³ hadislerine dayanarak Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed (mütekaddimin Hanefiler), hicretin ilk asırlarında Kur'ân ta'limi, imâmet ve hitâbet gibi benzeri dinî vazîfelerin ücretle yapılmasını câiz görmemişlerdir⁷⁴⁴. Fakat, önceleri muallimlere verilen atıyyelerin sonraki asırlarda kesilmesi sebebiyle, Kur'ân öğretimi ve diğer dinî görevlerin ücretle yürütülmesine cevâz verilmiştir. Zira bunların, ücretsiz olarak öğretmekle meşgul olmaları kendilerine ve âilelerine zarar verirken, geçimlerini temin etmek için ticâret ve zanaatle meşgul olmaları durumunda da Kur'ân ve din bundan zarar görecektir. Bu sebeble din görevlilerinin ücret almalarına fetva verilmiştir⁷⁴⁵.

Ölçülebilen (keylî) ve tartılabilen (veznî) mallar, ribevî mallardan⁷⁴⁶ sayılmış ve bunların borç olarak alınıp, verilmesinde fazlalık câiz görülmemiştir. Fakat Hanefî hukukçular, insanların bu konudaki örfleri sebebiyle, komşular arasında, ağırlıkları farklı olsa da, ekmeğin ödünç olarak alınıp verilmesine cevaz vermişlerdir⁷⁴⁷.

⁷⁴⁰ Buhârî, *Ezan*, 162; Müslim, *Salat*, 144; Ebû Dâvud, *Salat*, 54.

⁷⁴¹ Bkz. Şelebi, *Ta'îl*, s. 38-39.

⁷⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 428, 444.

⁷⁴³ Ebû Dâvud, *Salat*, 45; Tirmizî, *Salat*, 39.

⁷⁴⁴ M. Şener, *İslam Hukukunda Örf*, s. 148.

⁷⁴⁵ İbn Âbidin, *Neşru'l-'arf*, II, 123-124

⁷⁴⁶ Ribevî mal: Kendisinde fâiz cereyan eden mal.

⁷⁴⁷ Zerka, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, I, 90.

Misallerde de görüldüğü gibi; zarûret ve ihtiyaçlar örflerin oluşmasına sebep olur. Örflerin çoğu, şer'i hükümlerde kolaylaştırmayı gerektiren meşakkatlerin üzerine bina edilmiştir. O halde örf, fiili mübah kılan ya da hükümü değiştiren sebeplerden biridir. Örfe itibar edilmemesi, insanları büyük sıkıntılara sokar⁷⁴⁸. Örf ve âdetler, insanların maslahatlarını ön planda tutan İslâm'ın kolaylaştırma ve hafifletme prensiblerinin bir bakıma pratik hayattaki tezâhürüdür⁷⁴⁹.

III) MESÂLİH-İ MÜRSELE (İSTİSLAH):

Mesâlih-i mürsele terimi, Arapçada; fayda, menfaat ve iyiliğe sebep olan şey anlamına gelen "maslahat" kelimesinin çoğulu, "mesâlih" ile; salıverilmiş, ihmal edilmiş, başıboş bırakılmış, kayıd ve şarta bağlanmamış anlamına gelen "mürsel veya mürsele" kelimelerinden teşekkül etmiş bir terkiptir⁷⁵⁰.

Terim olarak mesâlih-i mürsele; Şâri'in, hakkında herhangi bir hüküm belirtmediği, muteber olup olmadığına dair şer'i bir delil bulunmayan maslahatlardır⁷⁵¹. Maslahata göre hüküm vermeye de "istislah" denir⁷⁵².

Şer'i hükümler dünya ve âhirette insanların maslahatlarını temin için konulmuştur⁷⁵³. Maslahatlar, muteber olup olmaması yönünden üçe ayrılır:

A) Mu'teber Maslahatlar:

Şâri'in nassla hükmünü belirterek kabul ettiği maslahatlardır. Bunlar da derece bakımından üçe ayrılır⁷⁵⁴:

1) Zarûrî maslahatlar: Din veya dünya maslahatlarının

⁷⁴⁸ Zuhaylî, *Zarûret*, s. 171.

⁷⁴⁹ M. Şener, *İslam Hukunda Örf*, s. 130.

⁷⁵⁰ A. Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, s. 137.

⁷⁵¹ Hallaf, *İlm-u usûlî'l-fikh*, s. 84.

⁷⁵² Hallaf, *Masâdir*, s. 88.

⁷⁵³ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, II, 2.

⁷⁵⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 284.

gerçekleşmesi için mutlaka olması gereken hususlardır⁷⁵⁵. Bunlar; dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması olmak üzere beşe ayrılır⁷⁵⁶.

2) Hâcî maslahatlar:

Din ve dünya hayatının kolaylığını temin eden maslahatlardır⁷⁵⁷. Genişlik ve güçlüğü kaldırma bakımından ihtiyaç duyulan, bulunmadığı zaman genellikle sıkıntı ve güçlüklerle sebep olan şeylerdir. İbâdetler, âdetler, muâmelat ve cinâyetler hususunda getirilen ruhsatlar bu kısma girer⁷⁵⁸.

3) Tahsînî maslahatlar: Bunlar cömert olma, israf ve cimrilikten kaçınma gibi güzel ahlâk anlayışının gerektirdiği maslahatlardır⁷⁵⁹.

B) Merdut Maslahatlar:

Şarî'in itibar etmeyip reddettiği maslahatlardır⁷⁶⁰.

C) Şarî'in İtibar Edip Etmediği Bilinmeyen Maslahatlar⁷⁶¹.

Esas üzerinde durulması gereken maslahatlar bunlardır⁷⁶².

İslâm hukukçuları, mesâlih-i mürsele'nin bir delil olup olmayacağı hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir⁷⁶³. İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel ve onları takib edenler, hakkında nass ve icma olmayan konularda mesâlih-i mürsele yoluyla hüküm verilebileceğini söylemişlerdir⁷⁶⁴. Mâlikîlere göre mesâlih-i mürsele müstakillen şer'î bir delildir⁷⁶⁵. Çünkü dinî hükümler insanların

755 Şatıbî, *el-Muvâfakat*, II, 4.

756 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 287; Şatıbî, *a.g.e.*, II, 4.

757 M. Şener, *İslam Hukukunda Örf*, s. 68.

758 Şatıbî, *a.g.e.*, II, 4. Bkz. Şelebî, *Ta'îl*, s. 283.

759 Şatıbî, *a.g.e.*, II, 5.

760 Gazzâlî, *a.g.e.*, I, 284.

761 Gazzâlî, *a.g.e.*, I, 284.

762 M. Şener, *a.g.e.*, s. 68.

763 Ebû Zehra, *İ.H. Metodolojisi*, s. 241.

764 Hallaf, *Masâdir*, s. 90.

765 A. Şener, *Kıyas, İstihsan, İstislah*, s. 144.

maslahatlarını gerçekleştirmek ve zararlı şeyleri onlardan uzaklaştırmak gayesiyle konulmuştur⁷⁶⁶. Mâlikîler mesâlih-i mürselenin delil olabilmesi için şu üç şartı ileri sürerler:

1) Şer'î maksatlara uygun olup, dinin esaslarından herhangi birisine aykırı düşmemelidir.

2) Akla uygun olup, akıl erbabına sunulduğunda kabul edilebilmelidir.

3) Ya bir zarûrî emri korumaya ya da bir güçlüğü kaldırmaya bağlı olmalıdır⁷⁶⁷.

İşte bu şartlar "mesâlih" adına nefsî arzulara uyularak İslâmın hükümleriyle oynanmasını önleyecek niteliktedir⁷⁶⁸.

Hanefiler, mesâlih-i mürselele başlı başına bir kaynak olarak yer vermezler; ancak hüküm istinbatında istihsâna geniş ölçüde yer veren Hanefiler, İslâm'ın genel prensiplerine uygun olarak maslahatları korumak ve mefsedetleri def etmek esâsını kabul ederler⁷⁶⁹. Onlar, mesnedi, örf, zarûret ve maslahat olan istihsanı mesâlih-i mürseleden sayarlar⁷⁷⁰.

İmam Şâfiî ve aynı görüşte olanlar, mesâlih-i mürsele yoluyla hüküm istinbat etmezler. İstislâhı da istihsân gibi nefse uymak olarak görürler⁷⁷¹.

Maslahat esasına göre getirilen hükümlerden şu misalleri verebiliriz:

Hülefâ-i Râşidîn, sanatkârların ellerinde telef olan malı tazmin etmelerine hükmetmişlerdir. Hz. Ali: "İnsanları ancak bu ıslah eder." demiştir. Çünkü halkın sanatkârlara iş yaptırmaya ihtiyacı vardır. Onlar çoğunluka kendilerine teslim edilen malları iyi koruyamaz ve kaybedebilirler. Şayet telef ettikleri şeyleri tazmin

766 Hallaf, *Masâdir*, s. 90.

767 Şatibî, *el-İ'tisâm*, II, 129-133.

768 Ebû Zehra, *İ.H. Metodolojisi*, s. 241.

769 A. Şener, *Kıyas, İstihsan, İstislâh*, s. 146.

770 Hallaf, *Masâdir*, s. 90..

771 Hallaf, *a.g.e.* s. 89.

etmeleri istenmezse bu durum ya sipariş ile iş yaptırmanın tamamen ortadan kalkmasına, ya da malların yok olmasına ve dikkatin azalmasına sebep olur. Bu yüzden maslahat, tazmîni gerekli kılmaktadır⁷⁷².

Kur'ân'ın mushaf içinde toplatılması, divanların tedvini, para basılması, hapishâne yapılması, cum'a namazı için dış ezanın okutulması gibi hususlar maslahata göre düzenlenmiştir⁷⁷³.

Netice olarak, şer'î maslahatlar cinsinden olan bir maslahatı kabul etmemek, mükellefi sıkıntı ve güçlük içinde bırakmak demek olur. Oysa Kur'ân'da: "Allah sizin için dinde bir güçlük kılma" ⁷⁷⁴ ve "Allah sizin için kolaylık diler, zorluk dilemez" ⁷⁷⁵ buyrulmuştur. Hz. Âişe (r.anha) de: "Peygamber iki şey arasında muhayyer bırakıldığı zaman, günah olmadığı sürece, kolay olanını tercih ederdi." ⁷⁷⁶ demiştir⁷⁷⁷.

⁷⁷² Şatıbî, *el-İ'tisam*, II, 119.

⁷⁷³ Hallaf, *Masâdir*, s. 88.

⁷⁷⁴ Hac, 22/78.

⁷⁷⁵ Bakara, 2/185.

⁷⁷⁶ Buhârî, *Edeb*, 80.

⁷⁷⁷ Ebû Zehra, *İ.H. Medolojisi*, s. 242.

S O N U Ç

İslâm hukukunun hükümleri koyarken riâyet ettiği prensiplerden birisi de "kolaylık prensibi" dir. Kolaylık prensibi, İslâm hukukunun iki temel kaynağı olan Kur'ân ve Sünnet'de açık olarak yer almış, aynı zamanda teşrî döneminden itibaren de uygulamaya geçirilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in yaklaşık 23 sene gibi uzun bir süre içerisinde nâzil olması, öncelikle inanç, düşünce ve ahlâk prensiplerine yer verilip, hukûkî hükümlerin çoğunun müslûmanların bir devlet oluşturmaya başladığı Medîne döneminde gönderilmesi ve hükümlerin hep birden değil, zaman içerisinde duruma göre ^{konulması} kolaylık metodunun takib edildiğinin delili olmaktadır. Yine bir kolaylık olarak, önce konan bazı hükümler sonra gelen hükümlerle kaldırılmıştır.

Kolaylık prensibi Hz. Peygamber (s.a)'in uygulamalarıyla da desteklenmiştir. Yüce Allah nasıl ki zorluğu kaldırdığını ve kulları için kolaylık dilediğini ifâde etmişse, Hz. Peygamber (s.a) de aynı şekilde ümmeti için daima kolaylığı tercih etmiş, yapmak istediği bir çok şeyi onları meşakkat ve sıkıntıya sokar endişesiyle yapmamıştır. Ashabtan, İslâm'ın gözettiği kolaylıktan uzaklaşıp, kendilerini ağır yükler altına sokmak isteyen bazı kimselere derhal müdahale etmiş ve özü kolaylık olan sünnetini takib etmelerini istemiştir.

Hz. Peygamber'den sonraki dönemde de gerek sahabenin, gerekse müçtehid imamların kolaylığı bir prensip olarak benimsediklerini, fetvâlarında âyet ve hadislere dayanan bu prensibi göz önünde bulundurdıklarını görüyoruz.

Kolaylık prensibi; ibâdet, muâmelât ve cezâ hukuku olmak üzere İslâm hukukunun bütün sahalarına nüfûz etmiştir. Bu sahaların her birinde pek çok kolaylıkların getirildiği misalleriyle gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu araştırmamız neticesinde vardığımız sonuçları ve yapabildiğimiz tesbitleri şu şekilde ifâde edebiliriz: İslâm'ın bir kolaylık dîni olduğunu ifade eden kesin delillerin bulunması; tekliflerin, kişilerin güç ve kudretleri ölçüsünde yapılması;

İslâm'da güç yetirilemeyenin teklif edilmemesi; zarûret halinde ortaya çıkan meşakkat ve güçlüklerin ruhsatlarla kaldırılması; İbâdetlerde dâima mütedil olmanın tavsiye edilmesi; kişinin kendisine eziyet etmesi ve gücünden fazla sorumluluk altına girmesinin yasaklanması, gibi.

Netice olarak diyebiliriz ki; kolaylık prensibi İslâm hukukunun teori kısmıyla uygulama arasında bir denge oluşturmuştur. Dayanağı âyet ve hadisler olan bu prensip; bir yandan insanları dinî emirleri daha kolay benimseyip uygulayabilmelerini sağlarken, diğer yandan İslâm hukukunun, her şart ve ortamda uygulanabilecek hükümleriyle akıcılık kazanmasını temin etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

ABDUH, Muhammed,

-*Tefsîru'l-menâr*, I-IX, Mısır 1325.

ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuad,

-*el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'ânı'l-Kerîm*, İstanbul 1406/1986.

ABDURREZZÂK b. Hemmam (ö.211/826),

-*el-Musannaf*, I-XI, Beyrut 1390/1970.

AHMED b. Hanbel (ö.241/855),

-*el-Müsned*, I-VI, İstanbul 1413/1992.

AHMED Emin, (ö.1374/1954),

-*Fecru'l-İslâm*, Mısır 1955.

AKŞİT Cevat,

-*İslam Cezâ Hukuku ve İnsânî Esaslar*, İstanbul 1976.
(*İslâm Cezâ Hukuku*)

ALİ Haydar(ö.1355/1936),

-*Düreru'l-hukkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, I-IV, İstanbul 1330. (*Düreru'l-hukkâm*)

ÂMİDÎ, Seyfüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö.631/1234),

-*el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-IV, Kâhire 1968. (*el-İhkâm*)

ANSAY, Sabri Şâkir,

-*Hukuk Târihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1958.

ATAY Hüseyin,

-*"Din Kolaylıktır"*, E.Ü.İ.F.D. say. III, Sayfa. 13-40, Kayseri 1986.

AYNÎ Bedruddin Muhammed b. Ahmed (ö.855/1451),

-*Umdetu'l-kârî şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut ty.

BAKTİR, Mustafa,

-*İslâm Hukukunda Zarûret Hâli*, Ankara ty.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö.458/1066),

-*es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Haydarâbad 1347.

BİLMEN, Ömer Nasûhî (ö.1391/1971),

-*Hukûku İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I-VIII, İstanbul 1985. (*Kâmus*)

- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö.256/870),
-*el-Câmiu's-sahîh*, I-VIII, İstanbul 1413/1992.
- BUHÂRÎ, Abdulazîz b. Ahmed (ö. 730/1330),
-*Keşfu'l-esrâr*, I-IV, Derseâdet 1308.
- CASSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö.370/980),
-*Ahkâmû'l-Kur'ân*, I-III, Beyrut 1335.
- CÛRCÂNÎ, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed (ö.816/1413),
-*et-Ta'rîfât*, Derseâdet 1283.
- CÛRCÂVÎ, Ali Ahmed,
-*Hikmetü't-teşrîi ve felsefetuhu*, I-II, Beyrut ty.
- DÂREKUTNÎ, Ali b. Ömer (ö. 384/995),
-*Sünen*, I-IV, Kâhire 1386/1966.
- DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (ö.255/868),
-*Sünenu'd-Dârimî*, I-II, İstanbul 1413/1992.
- DEBÛSÎ, Ebû Zeyd Ömer b. İsmâ (ö.430/1039),
-*Te'sîsu'n-nazâr*, Beyrut ty.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. el-Eş'as (ö. 275/88),
-*Sünenu Ebî Dâvud*, I-V, İstanbul 1413/1992.
- EBÛ YUSUF, Ya'kub b. İbrâhim (ö.182/798),
-*Kitâbu'l-harac*, Bulak 1302.
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed,
-*İslam Hukuku Metodolojisi* (çev. Abdulkâdir Şener),
Ankara 1986. (*İ. H. Metodolojisi*)
-*Ebû Hanîfe*, (çev. Osman Kesioğlu), İstanbul 1966.
- ERDOĞAN, Mehmet,
-*İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 1990.
- EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö.370/980),
-*Tehzîbu'l-luğa*, I-XV, Mısır 1964.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Ya'kub (ö.817/1414),
-*el-Kâmûsu'l-muhît*, I-IV, Beyrut ty.
- GAZZÂLÎ, Muhammed b. Muhammed (ö.505/1111),
-*el-Mustasfâ min 'ilmi'l-'usûl*, I-II, Mısır 1322. (*el-Mustasfâ*)
- GÛLEÇ, Hasan,
-*"İslam'da Keffâretler"*, D.E.Ü.İ.F.D. Say. VI, s. 449-473.
İzmir 1989.

- HALLÂF, Abdulvahhâb (ö.1375/1956),
-*İlmu usûlî'l-fıkıh*, Kuveyt 1392/1968.
-*Masâdiru't-teşrî'l-İslâmî fî mâ lâ nassa fih*, Kuveyt 1970. (*Masâdir*)
- HAMEVÎ, Ahmed b. Muhammed,
-*Gamzu 'uyûni'l-besâir*, I-II, İstanbul 1290.
- HAMÎDULLAH, Muhammed,
-*İslâma Giriş*, Ankara 1965.
- HÂRİS Muhyiddin Abd,
-*"el-İslâm dînü'l-yûsr"*, et-Terbiyetü'l-İslâmiyye, say. IV, yıl 29, Bağdat 1408/1987.
- HATİBOĞLU, Mehmet, S.
-*"İslâm Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Mâlikî-Hanefî Kıyası"*, A.Ü.İ.F.D. c. XXI, s. 185-197, Ankara 1976.
- HATTÂBÎ, Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed (ö. 388/998),
-*Meâlimü's-sünen*, I-V, İstanbul 1413/1992. (Ebû Dâvud'la birlikte).
- HEYET,
-*el-Mu'cemu'l-vasît*, I-II, (Heyet), İstanbul 1406/1986.
- HEYSEMÎ, Nureddin Ali b. Ebî Bekr (ö.807/1405),
-*Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*, I-X, Beyrut 1967.
- HİNDÎ, Müttakî b. Hûsamüddin (ö.975/1567),
-*Kenzü'l-ummâl fî Süneni'l-akvâli ve'l-ef'âl*, I-XVI, Haleb 1970. (*Kenzu'l-Ummâl*).
- HUDARÎ, Muhammed (ö.1345/1927),
-*Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*, Mısır 1970.
- İBN ABDİSSELÂM, 'Izzuddîn Abdilazîz (ö.660/1262),
-*Kavâidu'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*, I-II, Beyrut 1990. (*Kavâid*)
- İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer (ö.1252/1836),
-*Reddu'l-muhtar ala'd-dürri'l-muhtar*, I-V, İstanbul 1307. (*Reddu'l-muhtar*)
-*Neşru'l-'arf fî binâi bâdî'l-ahkâm ala'l-'urf (fî mecmû'âti resâili İbn Âbidin)*, I-II, Beyrut ty. (*Neşru'l-'arf*)

- İBNU'L-'ARABÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh (ö.543/1148),
-*Ahkâmû'l-Kur'ân*, (tahk. Muhammed Ali el-Bicâvî), I-IV,
Mısır 1392/1972.
- İBN ÂŞUR, M. Tâhir (ö.1973),
-*İslâm Hukuk Felsefesi*, (çev. Vecdi Akyüz-Mehmet
Erdoğan), İstanbul 1988.
- İBN ATİYYE, Ebû Muhammed Abdulhak (ö.546/1151),
-*el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-II, y.y.,
ty.
- İBNU'L- ESÎR, 'Izzüddîn b. el-Esîr (ö.630/1232),
-*en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadis*, I-IV, Kâhire 1965.
- İBN HAZM, Ali b. Ahmed (ö.466/1064),
-*el-Muhallâ*, I-XII, (tahk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kâhire
1349.
- İBN KAYYİM, Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye (ö.751/1350),
-*İ'lâmû'l-muvakkî'in, an Rabbi'l-âlemin*, I-IV, Beyrut
1973.
- İBN KESİR, İsmâil b. Ömer (ö.774/1372),
-*Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I-IV, Beyrut 1388/1969.
- İBN KUDÂME, Abdullah b. Ahmed (ö.620/1223),
-*el-Muğnî*, I-XII, Beyrut 1405/1984.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî
(ö.273/886),
-*Sünenu'bni Mâce*, I-II, (tahk. M. Fuad Abdulbâkî), İstanbul
1413/1992.
- İBN MANZÛR, Cemâlüddin Muhammed b. Mûkerrem (ö.711/1311),
-*Lisânu'l-'arab*, I-XV, Beyrut 1374-1375/1955-1956.
- İBN NÛCEYM, Zeynü'l-Âbidîn b. İbrâhim (ö.970/1563),
-*el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut 1413/1993. (*el-Eşbah*)
- İBN RÛŞD, Muhammed b. Ahmed, (ö.595/998),
-*Bidâyetü'l-müctehid*, I-II, Mısır 1401/1981.
- İBN TEYMİYYE, Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalîm (ö.728/1328),
-*Mecmû'u fetâvâ*, I-XXXVI, Riyad 1381.
-*Siyâsetü's-şer'iyye, fî ıslâhi'r-râi ve'r-ra'iyye*, Mısır 1969.
- İZMİRLİ, İsmâil Hakkı,
-*İlm-i Hilâf*, Derseâdet, 1328.

- KAL'ACÎ, Muhammed Ravâs-KUNEYBÎ, Hâmid Sâdık,
-*Mu'cemu luğati'l-fukahâ*, Beyrut 1988.
- KARÂFÎ, Şihâbuddin Ebu'l-Abbas es-Sanhacî (ö.664/1285),
-*Envâru'l-burûk fî envâ'i'l-furûk*, I-IV, (tahk. Kal'aci-Muhammed Ravâs), Beyrut 1347. (*el-Furûk*)
- KARAMAN, Hayrettin,
-*Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, I-III, İstanbul 1984.
-*İslâm Hukuk Târîhi*, İstanbul 1989.
-*Günlük Hayatımızda Helâller ve Haramlar*, İstanbul 1987.
- KÂSÂNÎ, Alâüddin Ebu Bekr b. Mes'ûd (ö. 587/1191),
-*Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*, I-VII, Beyrut 1394/1974. (*Bedâi'*)
- KÂSİMÎ, Muhammed Cemâluddîn (ö.1332/1914),
-*Mehâsinü't-te'vîl*, I-XVIII, Kâhire 1376/1957.
- KURTUBÎ, Ebû Abdîllah Muhhammed b. Ahmed (ö.671/1272),
-*el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, Mısır 1967. (*el-Câmi'*)
- MALİK b. Enes (ö. 179/795),
-*el-Muvatta*, I-II, İstanbul 1413/1992.
-*el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, I-VI, Mısır, 1323.
- MERĞİNÂNÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr (ö.592/1196),
-*el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedi*, I-IV, Beyrut 1410/1990. (*el-Hidâye*)
- MÜNÂVÎ, Abdurraûf,
-*Feyzu'l-kadîr bi şerhi Câmi'i's-sağîr*, I-VI, Beyrut 1391/1972.
- MÜSLİM b. el-Haccâc, (ö.261/874),
-*el-Camiu's-sahih*, I-III, İstanbul 1413/1992.
- NEDVÎ, Ali Ahmed,
-*Kavâ'idu'l-fikhiyye*, Dimaşk 1986.
- NESÂÎ, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb (ö.303/915),
-*Sünenü'n-Nesâi*, I-VIII, İstanbul 1413/1992.
- PEZDEVÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö.482/1089),
-*Kenzu'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* (Usûlû'l-Pezdevî), (Şerhi Keşfu'l-esrâr ile), I-IV, Derseâdet, 1308. (*Usûl*)

- RÂĞİB, el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed (ö.502/1108),
-*el-Müfredât fî ġaribî'l-Kur'ân*, Mısır 1970. (*el-Müfredât*)
- RÂZÎ, Fahrüddin Muhammed b. Ömer (ö.606/1210),
-*Mefâtihu'l-ğayb*, I-VI, Matba'a-i Âmire 1307.
- SA'DÎ, Ebû Ceyb,
-*el-Kâmûsu'l-fikhî*, Sûriye 1988,
- SÂLİH b. Abdillâh b. Hâmîd,
-*Ref'ul-harac fî ş-şer'ati'l-İslâmiyye*, Mekke 1416. (*Ref'u'l-harac*)
- SERAHSÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl (ö.483/1090),
-*Usûl*, I-II, (tahk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî), Beyrut ty.
-*el-Mebsût*, I-XXX, Beyrut 1990.
- SUYÛTÎ, Celâluddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505),
-*el-Eşbah ve'n-nezâir*, Mısır 1378/1959. (*el-Eşbah*)
- ŞÂFÎ, Muhammed b. İdris (ö.204/819),
-*el-Ümm*, I-VIII, Beyrut 1393/1973.
-*er-Risâle*, (tahk. Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut ty.
- ŞÂTİBÎ, Ebû İshak İbrâhim b. Mûsâ (ö. 790/1388),
-*el-İ'tisam*, I-II, Mısır ty.
-*el-Muvâfakât fî usûli'l-ahkâm*, I-IV, Beyrut ty. (*el-Muvâfakat*)
- ŞELEBÎ, Muhammed Mustafa,
-*Ta'lîlu'l-ahkâm*, Beyrut 1981. (*Tâ'lîl*)
- ŞENER, Mehmet,
-*"İslam Hukukuna Göre Organ Nakli Üzerine bir Deneme"*, D.E. Ü. İ.F.D. Say. VII, s. 137/146, İzmir 1992.
-*İslâm Hukukunda Örf*, İzmir 1987.
- ŞENER, Abdulkâdir,
-*Kıyas İstihsan İstislah*, Ankara 1974.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834),
-*Neylû'l-evtâr fî şerhi Mûntaka'l-ahbâr*, I-VIII, Mısır ty.
-*Fethu'l-kadir min 'ilmi't-tefsir*, Mısır 1964-1965.
- ŞİRBÎNÎ, Muhammed el-Hatîb (ö.976/1468),
-*Muğni'l-muhtaç ilâ ma'rifeti meâni elfâzî'l-minhâc*, I-IV, Mısır 1377/1958. (*Muğni'l-muhtac*)

- TABERÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/970),
-*el-Mu'cemû'l-Kebîr*, I-XXV, (tahk. Abdumecid es-Selefî),
Beyrut 1397.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (ö.310/922),
-*Câmi'ul-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Mısır 1954.
(*Câmi'u'l-beyân*)
- TAFTÂZÂNÎ, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer (ö.792/1389),
-*et-Telvîh ala't-tavdîh*, I-II, İstanbul 1310. (*et-Telvîh*)
- TAHÂNEVÎ, Muhammed b. Ali (ö.1158/1745),
-*Keşşâfu ıstılâhâtî'l-fünûn*, I-II, İstanbul 1404/1984.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892),
-*el-Câmi'u's-sahîh* I-V, İstanbul 1413/1992.
- ÛDEH, Abdulkâdir,
-*et-Teşrî'u'l-cinâiyyû'l-İslâmî*, I-II, Beyrut ty.
- WENSINCK, A.J. (ö.1939),
-*el-Mu'cemû'l-müfehres li el-fâzî'l-Hadîsi'n-Nebevî* I-VIII,
İstanbul 1986.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (ö.1361/1942),
-*Hak Dîni Kur'ân Dili*, I-X, İstanbul 1979.
- ZEBÎDÎ, Muhammed Murtazâ (ö. 1205/1791),
-*Tâcu'l-arûs*, I-X, Mısır 1306.
- ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer (ö.538/1144),
-*el-Keşşâf an hakâiki't-Tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vûcûhi't-te'vîl*, I-IV, Mısır 1966. (*el-Keşşâf*)
- ZERKÂ, Mustafa Ahmed,
-*el-Fıkhu'l-İslâmî fi sevhîhi'l-cedîd*, I-II, Dimeşk 1963.
-*"Umûmî Olarak Hukuk, İslâm Hukuku ve İslâm Âile Hukuku"*(Tebliğ), Hayrettin Karaman, *Modern Problemler Karşısında İslâm Hukuku*, İstanbul 1972.
- ZEYDAN, Abdülkerim,
-*el-Medhal li dirâseti's-şerîati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1988.
(*el-Medhal*)
-*"İslam Hukukunda Zarûret Hâli"*, (çev. Hayrettin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, I-II, İstanbul 1988.
-*Fıkıh Usûlû*, (çev. Rûhi Özcan), Ankara 1979.

ZEYLA'Î, Abdullah b. Yusuf (ö.762/1361),

-*Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye*, I-III, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1393/1973. (*Nasbu'r-râye*)

-*Tebyînü'l-hakâik şerhu kenzi'd-dekâik*, I-VI, Mısır 1313. (*Tebyînü'l-hakâik*)

ZUHAYLÎ, Vehbe,

-*Nazariyyetu'z-zarûrati's-şer'iyye*, Beyrut 1402/1982. (*Zarûret*)

-*el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühû*, I-VIII, Dımaşk 1404/1984.